

Kur'an ve Sünnet Araştırmaları Dergisi

Journal of Qur'an and Sunnah Studies

مجلة دراسات القرآن و السنة

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kursad>

e-ISSN: 2791-8726 82

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2025 (Mart/March)

Mu'tezile'nin Kur'ân ve Tefsir Düşüncesi

Mu'tezile's Thought About The Qur'an And Tafsir

Mehmet YOLCU

Prof. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Tefsir Anabilim Dalı, Bitlis/Türkiye.

Prof. Dr. Bitlis Eren University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences Tafsir, Bitlis/Türkiye.

ORCID: 0000-0002-4501-4399

myolcu@beu.edu.tr

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 19/01/2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 29/03/2025

Yayın Tarihi/Date Published: 30/03/2025

Atıf/Citation: Yolcu, Mehmet. "Mu'tezile'nin Kur'ân ve Tefsir Düşüncesi". *Kur'an ve Sünnet Araştırmaları Dergisi*, 5/1 (Mart/March, 2025), 96-121.

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Öz

Birçok din, ilk geldiği gün gibi orijinal haliyle kalmaz; zaman içinde aşkın olanın beşeri olanla temasından doğan öznel görüş ve düşünceler ortaya çıkar. Yani Din, Müteâl varlıktan geldiği gibi orijinal halini muhafaza edemez ve beşeri kisvelere bürünür. Bundan da farklı görüşler ve yaklaşımlar ortaya çıkar. Onlar da zamanla kitleleşmelere gider ve mezhep olurlar. Bu bakımdan İslam, Yahudilik, Hıristiyanlık, Sâbîlik, Zerdüştlük, Hinduizm ve Budizm gibi köklü dinlerde farklı kişi ve coğrafyalara mahsus görüş ve düşünceler ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı inanç ve düşünce sistemiyle ilgili olur. Onlara itikadî mezhepler denmiştir. Uygulama sahasıyla ilgili olanlarına da fikhî mezhepler adı verilmiştir. Bu incelemede İslam'ın itikadî fırkalarından/mezheplerinden birinin Kur'an ve Tefsir düşüncesi tarama ve karşılaştırma metotlarıyla incelenmiştir. Araştırma sonucunda Mu'tezile'nin Kur'an ve Sünnet ışığında incelemeler yaptığı, dış ve iç düşmanların saldırılarına cevaplar verebilme saikiyle akla nispeten ağırlık verdiği ama hiçbir şekilde, Batıda olduğu gibi, bir akılcılık (rasyonalizm) peşinde olmadığı ortaya çıkmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tefsîr, Te'vîl, Kur'ân, Mu'tezile, Akılcılık.

Abstract

In every religion, subjective views and thoughts emerge from the contact of the divine with the human. In other words, religion does not remain as it comes from the Eternal Being; it takes on human guises. Different views and approaches emerge from this. Over time, these become masses and become sects. In this respect, in deep-rooted religions such as Islam, Judaism, Christianity and Buddhism, views and thoughts specific to different people and geographies have emerged. Some of these are related to belief and thought systems. They are called theological sects. Those related to the field of practice are called fiqh sects. In this article, the Quran and Tafsir thought of one of the theological sects of Islam has been examined with scanning and comparison methods. As a result of the research, it has been revealed that the Mu'tazila conducted studies in the light of the Quran and the Sunnah and gave relatively more weight to reason with the motive of being able to respond to the attacks of the enemies, but they were not in any way pursuing a rationalism (rationalism) as in the West.

Keywords: al-Tafseer, Interpretation, The Quran, al-Mu'tazilites, Rationalism.

Giriş

İslâm dünyasında Mu'tezile, kendisine mahsus özellikleri bulunan en önemli fırkalardan ve kelam mezheplerinden biridir. Özünde bir uzak durma, geri çekilme, yaklaşmama ve yanaşmama eğilimi vardır.¹ Onun kimi dönemlerde ciddi siyasi tavırlar sergilediği de gözlenmektedir. Onun, Ümevî (Emevî) ve Abbâsî dönemlerinde insan yönetimi, devlet ve iktidar meseleleri, hilafet ve imamet konularında fikir beyan eden ve bu konuda çaplı kitleleşmelere yol açan fikir akımlarından biri olduğu gerçeği izahtan varestedir. Çağımızın ünlü kültür tarihçisi Muhammed 'Ammâra, bu fırkanın/mezhebin siyasi tavrını *Mutezile ve Devrim* kitabında sistematik biçimde tasvir etmiştir.² Konumuzun ana çerçevesi bu tafsilata müsait olmadığından işin bu yönünü paranteze alıyoruz.

Müslüman düşünce kapsamı içinde Kelam Disiplini özde bir savunma temeli üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda kelamcıların işi, özellikle İslâm düşmanları, felsefeciler ve ilahiyatçılar tarafından ortaya atılan muhalif ve çeldirici görüş ve düşünceleri felsefe ve mantık kurallarına bağlı kalarak ve onların silahlarını kullanarak Müslümanları veya İslam'ı savunmaktır. Onların genelde görevi, söz konusu çevre ve akımların ortaya attıkları görüş ve düşünceleri, tenkit ve saldırıları onların ilke ve kuralları çerçevesinde değerlendirip makul ve mutedil cevaplar bulmaktır. Hâsılı, Mu'tezile, İslâm dininin aslî hükümlerinin makul biçimde temellendirilmesi, sistematik hale getirilmesi, izah ve ispat edilmesi, karşı fikirlerin cevaplandırılması gibi konularla meşgul olmuştur. Siyasî, felsefî, hukukî, ahlâkî vb. hususlar bu çerçeveye yardımcı olduğu ölçüde onların ilgi alanlarına girmiştir. Meselâ Tabiat Felsefesi onlar için "Tevhîd" in temellendirilmesine bir vasitadır. Aynı şekilde "İmâmet" e (devlet veya devlet başkanlığına) *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker* esasını temellendirmek amacıyla önem vermişlerdir.³

Mu'tezile düşüncesinin ortaya çıkışında birçok sebep veya etkenin yapıcı veya etkileyici roller üstlendiği bilinmektedir. Yapıcı faktörlerin başında Müslümanlar arasında zuhur eden dinî ve siyasî ihtilaflar ve fırkalaşmalar gelmektedir. İkinci yapıcı faktör, Müslümanlar tarafından kısa zamanda gerçekleştirilen coğrafi fetihlerin neticesinde İslam kültürüne tesir eden ecnebi din ve kültürlerdir. Üçüncü yapıcı faktör ise, Doğudan ve Batıdan gelen felsefi cereyanlardır. Bunlara Fars, Rûm (Bizans), Hint ve Mezopotamya gibi farklı ülkelerde egemen olan hayat tarzlarını da eklemek gerekir.⁴ Etkileyici (katalizör) faktörler ise Müslümanların kendi öz kültürlerinden çıkan ve zamanla kökleşen farklılaşmalardır. Bunların içinde özellikle

¹ Bk. Şükrü Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, (Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018). 288.

² Muhammed Ammara, *Mu'tezile ve Devrim*, (Yöneliş Yay. 2020 İstanbul). 207. Burada 'Ammâra resmi İslam Tarihi dışında kalan kimi tespitler ve değerlendirmelerle İslam Ümmetinin zindeliğini ve siyasî idareye müdahil bir kitleyi ana hatlarıyla betimlemeye çalışır. Müslümanların zulme ve haksız uygulamalara teslim olmayan ve onları onaylamayan ve gerektiğinde karşı duran bir taifeden söz edilmektedir. Kökleri asırlara dayanan tevhide mücadele çizgisini izhar etme emelinde olan *Mutezile ve Devrim*'in müellifi, resmi ve kurumsal standartlar ve şartlandırmalar dışında seyreden önemli bir çalışma yapmış ve ilk dönem Müslümanlar tarihine farklı bir açıdan bakma imkânını kullanmıştır.

³ İlyas Çelebi, "Mu'tezile", (*DİA*, 2020 Ankara). 31/391-401; Mehmet Yolcu, "Tefsirde Branşlaşma ve Disipliner Tefsirler", *Tefsir Tarihi*, (Lisans Yayıncılık, İstanbul 2019). 290-331; 307-312.

⁴ Krş. Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri* (Ankara: AÜİF Yayınları, 1967), 28-49.

birbirine muvazi iki faktörün hissedilir derecede etkili olduğu müşahede edilmektedir. Birincisi büyük günah işleyen Müslüman'ın durumunun ne olduğu, Allah'ın sıfatlarının Kendisiyle ne şekilde konumlandırılmaları gerektiği, insanın iradeye dayalı fiillerinin Allah'a mı yoksa insana mı nispet edilmesi gerektiği, Kur'an-ı Kerim'in mahlûk olup olmadığı gibi konular etrafında meydana gelen tartışmalardır. Bunlar özde Müslümanlar arasında ortaya çıkmış siyaset ve düşünceye dayalı ihtilâflar ve anlaşmazlıklardır. İkincisi ise daha çok felsefe ve evren merkezli konulardır. Mesela varlığın mahiyeti, cevher, araz, hareket ve sükûn gibi konular bu bağlamda ele alınabilir.⁵ Bunlar özde bakıldığında İslam dünyasının kendi düşünce ufkundan kaynaklanan meselelerden çok, ecnebi kültürle temastan doğan ve Müslüman'ın zihni üzerinde kimi olumsuz tesirler bırakan dış etkenlerdir. Mu'tezile mensuplarının İslam düşüncesi ve Müslüman ümmet haricinden gelen akait ve fikirler konusundaki tavrı bu ecnebi akımların akîdevî ve felsefî inanç ve görüşleri olduğu gibi kabul etmek yahut onları aynen taklit etmek şeklinde tezahür etmemiştir. Aksine onlara cevaplar bulma, dönüştürme, yeniden inşa etme hatta kimi zaman külliyyen reddetme tarzında gelişmiştir.⁶

İlk dönemlerde İslâm ve Müslümanları, Hint Brahmanizm'i, Fars Kültürü, Eski Yunan Felsefesi, Mezopotamya havzası hayat tarzı ve Mısır eski siyasal ve dini kültürü karşısında savunma amacıyla ortaya çıkan Kelam İlmi, zamanla Dinin bütün metinlerini ve düşüncelerini inanç sistemi içinde akıl süzgecinden geçirerek anlamaya ve değerlendirmeye dönüşmüştür.⁷ Bu bağlamda ortaya çıkan düşünce sistemlerinden biri de Mu'tezile'dir. Öncelikle muhalif siyasî bir mezhep olarak ortaya çıkan Mu'tezile'nin önde gidenleri Emevî Yönetiminin haksız ve hukuksuz uygulamaları ve düşüncesiyle ters düşmüş ve onlarla çatışmışlardır. Bunun neticesinde kimi liderleri, mutedil ve makul bir halife kabul edilen Ömer b. Abdülaziz dönemi dışındaki, Emevî iktidarı tarafından takibata alınmış veya öldürülmüştür. Ma'bed el-Cuhenî (öl.79/699), Gaylân ed-Dimaşkî (öl.120/738) ve arkadaşı Sâlih ile Vâsıl b. 'Atâ (öl.131/748) bunlardandır. Öte yandan kimi dönemlerde sultanlara sirayet edip onları kontrolleri altına aldıkları ve kendi düşünsel paradigmasını tüm ümmete tahmil etmeye çalıştıklarına da rastlanmıştır.⁸ Mesela Abbasi devletinin kurucusu Ebû Ca'fer el-Mansûr (714-775) ile Amr b. Ubeyd (699-761) çok yakın arkadaş idiler. Kabileci/aşiretçi Emevi yönetimine karşı isyanın ve cemiyeti yeniden inşanın bu iki lider arasındaki samimi diyalogdan çok etkilendiği açıktır. İleri dönemlerde (5. Abbasî hükümdarı) Harun Reşîd'in (hayatı: 763-809, iktidarı: 14.09.786-24.03.809) ikinci sırada iktidara gelen oğlu Me'mûn (hayatı: 786-833, iktidarı: 813-833) ile daha sonra Mu'tasım (iktidarı: 813-842) ve Vâsık (iktidarı: 842-847) dönemlerinde devlet adeta Mu'tezile'ye teslim edilmiştir. Tuğrul Bey'in (iktidarı: 1040-1063) Veziri Kündürî'nin (etkili olduğu dönem: 430-456) onları önemli devlet mevkilerine getirdiği dikkat çekmiştir. Nihayet

⁵ Bk. Bağdâdî, Ebû Mansûr Abdulkâhir b. Tahir: *el-Fark Beyne'l-Firak*, Kahire 1367/1948. 71-72; Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkarîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire 1381/1961, 1/48-49.

⁶ Krş. Ammara, *Mu'tezile ve Devrim*, (Yöneliş Yay. 2020 İstanbul). 15-26.

⁷ Akıl-Nakil uyumu ve ahengi hakkında iyi bir inceleme için bk. İbn Teymiyye, *Der'u Te'ârud el-'Akl ve'n-Nakl*, 1/27-28, 38-39, 164, 194, 231; İbn Kayyim el-Cevziyye, *Miftâhu Dâr es-Sâde*, 1/29, 52, 2/19-22.

⁸ Şükrü Aydın, "Çağları Aşan Yorumlarıyla Müfessir Ebû Müslim el-İsfahânî", *Kur'ân ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl- 2*, İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü, 2019, 2/105.

nitelikli çoğunluğun şikâyeti üzerine ve Nizamülmülk'ün (öl.485/1092) gayretleriyle 456/1064 senesinde öldürülmüştür.⁹

Mu'tezile öncüleri, aralarında kimi nüanslar olmakla birlikte, tamamen akılcı bir görüş ve düşünceye yaslanmış sayılırlar. Onlar için akıl genelde her tür inanç ve düşüncenin ana ilkesi ve temel düsturu sayılmıştır. Bu bağlamda onlar için her tür doğru veya yanlışın, iyi veya kötünün (hüsün-kubuh) kıstası akıldır. Bu temel kaideyi esas kabul eden Mu'tezile'ye göre akla uymayan hiçbir düşünce, inanç, ahlak veya hukuk kaidesi kabul edilemez.¹⁰ Onlara göre Allah'ın varlığı, iyilik ve kötülük, güzel ve çirkin, doğru ve yanlış, maruf ve münker, faydalı ve zararlı, haram ve helal şeyler, büyük ölçüde, akıl tarafından bilinebilir/belirlenebilir.¹¹

Birtakım müsteşrikler (oryantalistler), ilk dönemlerde doğuyu ve düşünce akımlarını tanıırken veya tanıtırken, Mu'tezile'yi Müslümanların akılcıları yani rasyonalistleri olarak tasvir etme ve onları bu tür vasıflarla nitelendirme eğilimi göstermişlerdir. Ne ki, Mu'tezile mensubu müelliflerin eserleri Doğuda ve Batıda yayımlandıktan sonra bunlar üzerinde yapılan araştırmalar ve tetkikler neticesinde işin o kadar basit olmadığı anlaşılmıştır. Onlar da önceleri savundukları bu görüşlerinden, genelde dönüş yaparak, Mu'tezile'yi bu düşünce ekolüne mensup alimleri/bilginleri İslâm teologları olarak tasvir etmeyi yeğlemişlerdir. En azından onların insafı olanları bu kanaate ulaşmış ve bunu ilim mahfillerinde esaslı delillerle dile getirmeye başlamışlardır.¹² Bundan olsa gerektir ki, Josef van Ess (1934-2021), Mu'tezile mensubu düşünür ve filozofları, Müslüman filozoflar sayılan Fârâbî (öl.339/950), İbn Sînâ (öl.428/1037), İbn Bâcce (öl.533/1139), İbn Tufeyl (öl.581/1185) ve İbn Rüşd (öl.595/1198) gibi felsefe ve hikmet peşinde koşan bilginlerden mantık, düşünce ve yaklaşım olarak daha tutarlı ve orijinal bulmaktadır.¹³

1. Mu'tezile ve Tefsir

Müslüman bir insan her neye dayanır ve nelerden kalkarsa kalksın, önünde sonunda Dinin yani İslâm'ın ana ilkelerini muteber saymak ve onlara esaslı biçimde yaslanmak zorundadır. Genel kanaate göre Kur'an'a ve Sünnet'e bağlı olmaksızın Müslüman olunamaz. Bu temel dayanaklar olmadan hiçbir Müslüman taife veya mezhep ayakta kalamaz ve varlığını sürdüremez.

Mu'tezile, ilk zamanlarda fikri altyapısını ve düşüncesinin temel taşlarını yerli yerine oturtmаса da, ileriki zamanlarda düşünce sistemini dini temellere dayandırması gerektiğini anlamıştır. Bu amaçla Kur'ân'a yönelmiş ve görüşlerini onun satırları arasında işaretlemeye

⁹ Krş. İbnu'l-Murtadâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*, s. 2-7, 9-119; Tahir H. Balcioğlu, *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, İstanbul, trz. (Ahmet Sait Matbaası), s. 30-49, 61-64.

¹⁰ Mu'tezile tarzı akılcılığın tenkidi için bk. Fethi Ahmet Polat, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, (İz Yayınları, İstanbul, 2009).

¹¹ Krş. Talat Koçyiğit, *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar* (Ankara: TDV Yayınları, 1984), 81.

¹² Bk. Watt, Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (çev. Ethem Ruhi Fiğlalı), (Ankara 1981) 276, 292. Krş. *İslam Ansiklopedisi*, (MEB Yay., İstanbul 1979). 8/760.

¹³ J. van Ess, "İslam Kelâmının Başlangıcı", çev. Şaban Ali Düzgün, *AÜİFD*, 41 (2000). 412-413.

çalışmışlardır. Bu bağlamda onlar önce görüş ve düşüncelerini sistematik hale getirmiş, ardından bunların delillerini bulmaya çalışmışlardır.¹⁴ Kendi ana ilkelerine ve temel kaidelerine uymayan dini metinleri, Kur'an ve Sünnet'teki ibareleri veya nasları da bunlara uygun biçimde tevil etmişlerdir. Tefsirde her zaman dikkat ettikleri ve izlemeye özen gösterdikleri yol veya metot budur.¹⁵

1.1. Mu'tezile Düşüncesinin Paradigması

Mu'tezile'nin kabul ve davet ettiği, muhaliflerini ikna veya icbar ile kabul etmeye zorladığı düşünce sistemi beş temel ilkededen (usûl-i hamse) oluşmuştur. Mu'tezile'ye göre tefsir bir uzmanlık işidir. Öncelikle Arapça dil bilgileri lazımdır. Dini ilimler, fıkıh ve fıkıh usulü bu işin kaçınılmaz şartlarıdır. Bunlar uzmanlığa giriş mesabesindedir. Tefsir alanında asıl uzmanlık usul-i hamseyi kavramakla elde edilir. Kur'ân ve İslâm'ı doğru anlamak ancak söz konusu usul-i hamse sayesinde mümkün olur. Onlar olmaksızın hiçbir bilgi ve uzmanlık sağlıklı, tutarlı ve doğru tefsir yapma imkânı veremez. Bu, bütün Mutezile uleması tarafından böyle kabul edildiğinden biz de bu incelemede onlarca benimsenmiş ve hakkın pusulası gibi algılanmış bu kaideleri burada kısaca özetleyerek Mu'tezile'nin Kur'an ve tefsir konusunda neleri esas aldığını ve temelde neyi gaye edindiğini ortaya koymaya çalışacağız.

1) Tevhîd (التوحيد)

Tevhîd, Allah'ın birliği ilkesidir. Allah Teâlâ'yı eşsiz, ortaksız, alternatifsiz yegane kudret sahibi, yaratan ve yaşatan biricik varlık kabul etmektir. İslam Dinine göre, Yüce Allah mutlak manada birdir. Yani eşi ve benzeri yoktur. O'nun için ne tecsîm ve de teşbîh söz konusudur. Kur'ân-ı Kerîm'de "tevhîd" kelimesi yer almaz ama bu kökten gelen birçok sözcük mevcuttur. Hem Kelime-i tevhîd hem de Fâtiha sûresinin 5. âyeti açıkça tevhîdi ifade eder. "Sûretu't-Tevhîd" adı da verilen İhlâs sûresindeki "samed" (ihtiyaçları sebebiyle herkesin yöneldiği, her varlıktan müstağni Yüce Zat) ismini de bunlar arasında zikretmek gerekir.

Kur'ân-ı Kerim'in yaklaşık üçte biri tevhîdî düşünceyi anlatır. Kur'an'da sadece yaratan, eğiten ve hayat verip yaşama imkânı sağlayan "Allah" lafza-i celal hakkında 1852 ayet yer almıştır. Bunlara Yaratan'ın diğer tüm sıfat ve isimleri eklenirse bu sayıya yüzlercesinin ilave yapılması gerektiği görülecektir.¹⁶ İslam inanç ve düşüncesinin üç saç ayağından biri "tevhîd"tir. Onun için İslamiyet'e intisap etmiş her şahıs ve taife mutlaka tevhîde vurgu yapmak ve inanç sistemini bu temele dayandırmak zorundadır. Bu nedenle tevhîde dayanmayan hiçbir fikir ve yaklaşımın İslam ümmeti içinde yaşama imkânı yoktur.

Ulûhiyyette Tevhîd. Allah'ın zatında, sıfatlarında ve fiillerinde yegâne ve benzersiz olduğunu kabul etmektir. *Rubûbiyyette Tevhîd.* Yalnız Allah'a ibadet etmektir. Bu Allah'tan başkasına ibadet etmemek ve sığınmamak anlamını da mündemiçtir. Buna ibadette tevhîd veya amelî tevhîd de denebilir. Ulûhiyyette tevhîd zihnî bir fonksiyondur ve imanın teorik

¹⁴ Bu kaide ve ilkelerin detaylı izahları için bk. Âişe Yûsuf el-Mennâi, *Usûlu'l-'Akîde Beyne'l-Mu'tezile ve's-Şi'ati'l-İmâmiyye*, Davha (1412/1992). 361-367, 375-379.

¹⁵ Krş. Mehmet Yolcu, *Tefsir Usûlü*, 225-231.

¹⁶ Bk. Muhammed Fuâd Abdulbâki, *el-Mu'cem el-Müfehres li-Elfâz el-Kur'ân el-Kerîm*, "Allah" mad.

yanını oluşturur; rubûbiyyette tevhîd ise kalbin ameli olup imanın gönül hoşluğuyla kabulünü teşkil eder. İman bu ikisinin birleşmesinden meydana gelir. *Amelî tevhîd* kişinin kalbiyle Allah'ı sevmesi, davranışlarıyla bu sevgisini ispat etmesidir. *Ulûhiyyette tevhîd* insanın fikir hürriyetini, *ibadette tevhîd* ise duygu hürriyetini sağlar. Rubûbiyyette tevhîde zarar veren şeylerden biri Allah rızası için olması gereken amellerin ve ibadetin gösteriş ve dünya menfaati için yapılmasıdır.¹⁷

İslâmiyet'in ve diğer birçok dinin inanç esaslarına göre Allah'tan başka bir varlığa yaratılmışlar üstü bir konum verilmesi, ona hayatında veya ölümünden sonra yaratılmışlık üstü saygı gösterilmesi tevhîd ilkesini bozan davranışlardandır.¹⁸ Onun için tevhîd inancını koruyup şirk tehlikesini ortadan kaldırma bağlamında Allah'tan başkası adına yemin edilmesi menedilmiştir.¹⁹ Bu nedenle Allah'tan başkası adına kesilen hayvanın etinin yenmesi haram kılınmıştır.

Çeşitli hadis kaynaklarında tevhîd kelimesinin yanı sıra bu kökten iştikak eden fiil kalıpları, ayrıca "vahdehû", "vâhid" kelimeleriyle²⁰ "ahad" ve "samed" isimleri de yer almıştır.²¹

Kur'an'da yer alan *bezm-i elest* beyanında yaratılış sırasında Allah ile insanlar arasında yapılan sözleşmede âdemoğullarının şirke düşmemeleri de şart koşulmuştur.²² Kur'an'da Müşriklerin putlarını "*Allah katında şefaathçiler*" diye nitelendirdikleri²³ ve onların kendilerini Allah'a yaklaştıracakları²⁴ vehmini taşıdıkları açıkça ifade edilmiştir.

Kur'ân'da insanlara tebliğ edilmek üzere her peygambere, Allah'tan başka hiçbir ilâhın bulunmadığı ve sadece O'na ibadet edilmesinin gerektiği yolunda vahiy gönderildiği beyan edilmiştir.²⁵ Bazı âyetlerde ise Hz. Nûh, Hz. Hûd, Hz. Sâlih ve Hz. Şuayb'ın kendi kavimlerine tevhîd inancını tebliğ ve telkin ettikleri haber verilmiştir.²⁶

Kur'ân-ı Kerîm'de tevhîd ilkesine bağlı olmaları beklenen Yahudilerin Üzeyir, Hıristiyanların ise İsâ Mesîh için Allah'ın (hâşâ) oğlu olduğunu söyledikleri zikredilir. Onların lânetlenmesine yol açan bu algının önceki kâfirlerin sözlerine benzediği ve haktan bâtila dönüş niteliği taşıdığı bildirilir.²⁷ Bu ilâhî beyana muvazi olarak Hz. Muhammed: "*Siz de beni, Hıristiyanların Meryem oğlu İsâ'yı insanüstü vasıflarla övdükleri gibi övmeyin. Ben sadece Allah'ın bir kuluym; benim için O'nun kulu ve resulü deyin*" buyurmuştur.²⁸

¹⁷ Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd* (nşr. Bekir Topaloğlu ve Muhammed Aruçi), (Ankara 1423/2003). 34-42.

¹⁸ Şûrâ, 42/13.

¹⁹ Tirmizî, Nüzûr, 8; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, 2/69.

²⁰ Wensinck, *el-Mu'cem el-Mufehres*, 7/157-159.

²¹ İbn Mâce, Du'â 10; Ebû Dâvûd, Vitr 23; Nesâî, Cenâ'iz 117.

²² Bk. A'râf, 7/172-173.

²³ Yûnus, 10/18.

²⁴ Zümer, 39/3.

²⁵ Enbiyâ, 21/25.

²⁶ Bk. A'râf, 7/59, 65, 73, 85.

²⁷ Tevbe, 9/30.

²⁸ Buhârî, Enbiyâ' 48; Ahmed b. Hanbel, *Musned*, I, 23, 24, 47, 55; Dârimî, Rikâk 68.

Hem Kur'an'da hem Sünnet'te tevhîd ilkesine büyük önem verilmesi, maddî ve manevî özellikleri bakımından yaratılmışların en üstünü olan insanın vicdan hürriyetini garanti altına alma hedefine yöneliktir. İnsan yalnız Allah'a boyun eğmelidir; O'ndan başka hiçbir varlığı kutsamamalı ve ona kulluk etmemelidir. Onun için Allah'a kul olmak en büyük şeref, başkasına kul olmak en büyük zillettir. İnsanın, özgürlüğü açısından Allah'a da kul olmaması gibi bir iddia ontolojik bakımdan geçersizdir; zira insanın bir yere dayanma, bir varlıkla ilişki içinde bulunma psikolojisiyle bağdaşmaz. İslâm dininde imandan sonra en önemli ibadet namazdır. Namazlarda günde en azından 17 defa okunan Fâtiha sûresinin başlangıç kısmı hamd ve senâ, son kısmı dua ve niyazdır. Arada kalan âyet kulluğun yalnızca Allah'a yapılacağını ve yardımın sadece O'ndan isteneceğini bildirir. Bu da Müslüman için zihninin yoğunlaştığı, gönlünün Allah'a yöneldiği günün beş vaktinde bezm-i elest'te Cenâb-ı Hak ile yaptığı sözleşmenin tazelenmesi manasına gelir.

İslam'ın burada özetlenen bu genel ve tartışmasız düsturları gereği her Müslüman fert ve topluluk inanç sisteminde, düşünce ve algısında tevhîde birinci sırada yer vermek zorundadır. Onun için Selefî,²⁹ Eş'arî, Mâtürîdî, Hâricî, Şii ve Mutezilî gibi belli başlı düşünce ve inanç ekolleri/mezhepleri genellikle tevhîd ayetleriyle³⁰ teşbihi reddeden Şûrâ sûresinin 11. ayetinden hareketle tevhîd inancını pekiştirmeye çalışmıştır.

*Tevhîd*in karşıtı *şirk*dir. Bu sebeple Kur'an'da Allah'ın birliğini konu edinen kavram ve ifadelerin yanında O'nun ortağının olmadığını belirten beyanlar da az değildir. Belki de bu nedenle kimi şahsiyetler ve çevreler, *vahdet-i vucûd*, *vahdet-i şuhûd*, *vahdet-i meşhûd* gibi kavramlarla tevhîd düşüncesini açıklamaya çalışmışlardır. Bu meseledeki bu tür görüş ve yaklaşımların kökünü dışarıda aramaktan çok, şirke bulaşma endişesinden kurtulma çabaları şeklinde mülhaza etmek evladır.

Aslında Kur'ân-ı Kerîm'de yaratılmışlara özgü acizlik ve eksiklik bildiren bütün sıfatlardan Yüce Allah'ı tenzih eden pek çok âyet de tevhîd ilkesini açıklığa kavuşturan delillerden sayılır.

Mu'tezile'ye göre ilâhî fiiller hâdis olup Yüce Allah'a nispet edilmez. Eş'arîler ise fiilleri müstakil bir sıfat kabul etmez. Onları kudretin tezahürleri çerçevesinde mülhaza ederler. Mu'tezile'nin tevhîd meselesinde titiz davrandığı ve kendilerini daima "ehl-i tevhîd" diye tasvir ve beyan ettikleri bilinmektedir. Onlar, Allah'ın birliği ve mahlûkatla hiçbir benzerliğinin bulunmadığı konusundaki hassasiyetlerinden Ehl-i Sünnet'in kabul ettiği mana sıfatlarının Yüce Allah'a nispet edilmesine sıcak bakmaz, tevhîde gölge düşürür endişesiyle, bu görüşe karşı çıkarlar.

²⁹ Selefîlik, Müslüman mezhep veya fırkalarından biri değil, ilk dönem mümin kuşakların inanç sistemi, ahlaki değerler, ibadet ilkeleri ve hukuk normları hakkında düşünürken, ecnebi hiçbir fikir örgüsüne yaslanmadan ve onlara hiçbir şekilde meyletmeden, saf, temiz, arı duru İslam çerçevesi içinde kalmaya çalışan ilk üç kuşak veya hicri ilk üç asrın genel geçer temayülünü tasvir eden bir kavramdır.

³⁰ Bk. Ra'd 13/16; İsrâ 17/42; Mu'minûn 23/91.

Bu zaviyeden bakıldığında ünlü filozoflardan Kindî (öl.252/866), Allah'ın birliğini birden fazla ilah anlayışının aklen mümkün olmaması yoluyla ispat eder.³¹ Fârâbî (öl.339/950), Allah'ın varlığını ispat bağlamında "ekmel-i vücûd" delilini, tevhîd için de kullanmış,³² İbn Sînâ (öl.428/1037) ise "vâcibu'l-vucûd ve mumkinu'l-vucûd" metodunu tercih etmiştir. İbn Rüşd (öl.520/1126) de, ilgili âyetlerle istidlâlde bulunur ve Mâtürîdî (öl.333/944) gibi temânu' âyetinden (21/Enbiyâ 22) ilham alarak evrene hâkim olan nizam delilini öne çıkarır.³³

Mu'tezile'ye göre Tevhîd İlkesi, Allah'ın birliği ilkesini ifade eder. Yani Yüce Allah mutlak manada birdir. Allah ne cisimdir ne arazdır. Yüce Allah zatiyle Hay'dır, Semî'dir, Basîr'dir, Kadîr'dir, Murîd'tir ve zatiyle Âlim'dir.³⁴ Mu'tezile genelde makulü esas alan bir metoda sahip olduğundan, bütün kelâmî meseleleri akıl ölçüsüne uygun hale getirmeye çalışmıştır. Onlar, Kur'ân'da görüşlerine uygun âyetleri aynen kabul ederler. Düşüncelerine uygun görülmeyen ibareleri ve sıfatları te'vil ederek, akli bir esasa uygun hale getirir. Allah'ın Zatı dışında kadim varlıklardan söz edilmesin diye O'nun sıfatlarının kendi başlarına kadim varlıklar olmasını da bu nedenle reddeder. Onun için Allah'ın bu manalara gelen sıfatlarını te'vil eder.³⁵

Tarihte Halku'l-Kur'ân meselesi diye ünlenen görüş ve düşünceleri de yine bu tevhit ilkesine gölge düşürme endişesinden doğmuştur. Hıristiyanların, Kur'ân'da "Allah'ın kelimesi" diye tanımlanmış bulunan Hz. İsa'nın mahlûk olmadığını iddia etmeleri neticede kendilerini Mesîh'i ilahlaştırmaya götürmüştür. Bu nedenle Mu'tezile "Allah dışındaki her şey ve her varlık mahlûktur; onun için Kur'ân da mahlûktur" demeye kendisini mecbur hissetmiştir. Çünkü Hıristiyan teologlar "logos" ile alakalı yaklaşımlarından yola çıkarak "*Allah'ın Kelâmı ezelidir ve asla mahlûk değildir*" kanaat ve inancına vardıkları için içinden çıkılmaz bir sorunsala bulaşmışlardır.³⁶ Onun için Müslümanlar bu tür yaklaşımlardan uzak durmak zorundadır. İşte Mutezile ile diğer fırkalarla aralarındaki anlaşmazlıkların ana temeli bu nezih tevhit düşüncesine gölge düşürmekten uzak duran yaklaşımlarıdır.³⁷

Müslüman ulema arasında çeşitli ve uzun süren tartışmalardan sonra, "halku'l-Kur'ân" meselesinin din ve itikat ile ilgili bir mesele olmadığı, Allah ve Rasûlü'nün böyle bir şeyi ne emretmediği ne de sakıncı olduğu sonucuna varmışlardır.

"Allah Teâlâ, ne cisim ne cevherdir" dendiğine göre Allah'ın görülmesi de mümkün değildir demek kaçınılmaz olacaktır. Demek ki, O, ne dünyada ne ahirette görülebilir. Zira görülebilmesi için cisim olması ve mekânda yer işgal etmesi lazımdır. Bu ise Allah için muhaldir.

³¹ Ya'kûb b. İshak el-Kindî, *Resâ'ilu'l-Kindî el-Felsefiyye* (nşr. M. Abdulhâdî Ebû Rîde), Kahire (1950-53). 164.

³² Fârâbî, *el-Medînetu'l-Fâdile* (nşr. Albert Nasrî Nâdir), (Beyrut 1986). 37-45.

³³ İbn Rüşd, *el-Keşf (Felsefetu İbn Rüşd* içinde nşr. Mustafa Abdulcevâd İmrânî), (Kahire 1388/1968). 70, 77.

³⁴ Bk. Cüveynî, *Kitâb el-İrşâd, ilâ Kavâti'i'l-Edilleti fî Usûli'l-İ'tikâd*. Muhammed Yûsuf Mûsâ ve A. Abdulmun'im Abdulhamîd (Kahire 1369/1950). 79.

³⁵ Kemal Işık, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, AÜİFY, Ankara (1967), 68-69; Şükrü Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, 72.

³⁶ Bu konuda H. Becker, F. Bühl, Gardet ve Anawati söz konusu iki düşünce ekolü arasında esaslı bağlar olduğunu ileri sürerler ama bunun ispatı için gereken delilleri vermezler.

³⁷ Krş. Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 186-187.

Mu'tezile, bu meseleyi aşağıda verilmiş âyetin metninden kalkarak benimsemiş ve onu temel görüşleri arasına almıştır:

ذَلِكُمْ اللَّهُ رَبُّكُمْ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ فَاعْبُدُوهُ وَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ وَكِيلٌ لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ وَهُوَ يُدْرِكُ
الْأَبْصَارَ وَهُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ

“Rabbiniz Allah işte O’dur. O’ndan başka ilâh yoktur. O, her şeyi yaratandır. Öyleyse yalnız O’na kulluk edin. Her şeyin dizginini elinde tutan, her işte kendisine güvenilip dayanılan O’dur. Gözler O’nu göremez, fakat O gözleri görür. O, yarattıklarının ihtiyacını bütün incelikleriyle bilip karşılayan ve her şeyden haberdar olandır.”³⁸

Mu'tezile, bu âyetin dünya hayatındaki beşeri görme ile ilgili olduğunu göz ardı eder. Hâlbuki ahiretteki hayat şartları ve doğal olarak oradaki görme de başka bir surede (Kıyâme) şöyle dile getirilmiş bulunmaktadır.

وَجُودٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ أَلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ

“Yüzler var, o gün mutluluktan ışı ışı parlayacak. Sonsuz bir huzur ve saâdet içinde Rablerinin cemâline bakacak.”³⁹

Kıyame sûresinin 22 ve 23. âyetlerinde dile getirilen bu görme eylemi aslında Kur’ân nassı ile sabittir. Mu'tezile, bu âyetteki “görme”yi, sözlük bilgilerine yaslanarak, “beklemek” şeklinde te’vil etmiştir.⁴⁰ Zira onlar akla ve mantığa uymayan nasları, uygun bir şekilde anlaşılacak tarzda te’vil etmeyi prensip edinmişlerdir. Hâlbuki bu konuda mutedil bir yaklaşıma ulaşmak gerçekten mümkündür.⁴¹ Bunun birçok tecrübesi de mevcuttur.⁴² İtidal ve denge her zaman aşırı uçlara meyletmekten evladır.

2) Adâlet (عدالة الله)

Adalet, hakka göre hüküm vermek, davranış ve hükümde doğru olmak ve herkese eşit muamelede bulunmak gibi manalara gelen bir mastardır. İslami literatürde genellikle “gerçeğe uygun hükmetme, doğru yolu izleme, dürüstlük, tarafsızlık, denge, denklik, eşitlik, düzen, takvaya yönelme” gibi anlamlarda kullanılmıştır.⁴³

“Hükümünde, ailesine karşı ve velâyeti altında olanlar hakkında âdil davrananlar, kıyamet gününde nurdan minberler üzerindedirler.”⁴⁴ “Âdil olan kölenin şahitliği geçerlidir.”⁴⁵ “Çocuklarınıza verdiklerinizde âdil davranın”⁴⁶ hadislerinde adaletin farklı biçimlerine işaret edilmiştir.

³⁸ En’âm 6/102-103.

³⁹ Kıyame, 75/22-23.

⁴⁰ Bk. Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/54; 4/662.

⁴¹ Mesela Bk. Mehmet Yolcu, *Kuran’ın Allah Tasvirleri*, (Fenomen Yayınları, Ankara 2023). 1-11, 12-27, 28-38.

⁴² Mesela bk. Şükrü Aydın, “Ebu Müslim Muhammed Bahr el- İsfahânî (ö.322/ 934) ve Tefsiri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Bahar-22, (2012). 133.

⁴³ Bk. Şems 91/8, Şûrâ 15, İnfitâr 7-8, Tîn 95/4,

⁴⁴ Müslim, İmâre 18.

⁴⁵ Buhârî, Şehâdât 13.

⁴⁶ Buhârî, Hibe 12,

Kur'ân-ı Kerim'de adaletle hükmetmeyi emreden ayetler pek çoktur.⁴⁷ Adaletin esası Allah'ın Kitabı ile hükmetmektir. Onun dışına çıkmak ve onunla çatışan hükümler vermek kişiyi ayetlerin beyanına göre *fâsık* (ilke, hudut tanımaz), *zâlim* (hak-hukuk tanımaz) ve *kâfir* (hakkı ayakaltına alan) diye vasıflandırılmaya müstahak konuma düşürür.⁴⁸

Bu ilkelere göre adalet, başkalarının gelişi güzel istek ve telkinlerinden etkilenmeyen istikrarlı bir doğruluk ve ahlâk yasasına bağlılık ile gerçekleşen iç denge ve ahlâkî/etik kemal demektir.⁴⁹

Kur'ân kavramları içinde "takvâ" ve "ihşân" ile yakın bağları bulunan kelimelerin başında "adâlet" gelir. Onun için Râğib (öl.425/1033) bu konuda şu değerlendirmeyi yapar: "Adalet, borcunu vermek, alacağını istemektir; görevini yerine getirmek ve hakkını almaktır. İhsan ise borcundan daha fazlasını vermek, alacağından daha azına razı olmaktır."⁵⁰

İslam nazarında "Hak", gerçek bir kavram ve sabit bir yasa ilkesidir. "Adalet" ise, bunun üzerine bina edilir. İyiliğe iyilikle karşılık vermek, zarar vermeyene zarar vermemek adaletin gereğidir. Bunun yanında kötülüğe kötülükle karşılık vermek, haddini aşana haddini bildirmek de adaletin bir veçhesidir. Onun için İslam hukukunda kısas, diyet, tazminat ve misilleme gibi cezalara yer verilmiştir.⁵¹ Kişisel çıkar sağlama, akrabalık, düşmanlık gibi hissî durumlar, taraflardan birinin soylu veya sıradan bir tabakadan olması, bedenî veya ruhî bakımdan kusurlu bulunması gibi ahlâk yasasını ilgilendirmeyen sebepler bir hakkın ihlâlîni, örtbas edilmesini ve sonuç olarak adalet ilkesinden sapmayı mazur gösteremez.⁵² Zira "Eğer hak onların keyfi arzularına uysaydı göklerin, yerin ve bunlarda bulunanların düzeni bozulurdu" ilahi ilkesi daima egemendir.⁵³

Antropoloji ve biyoloji gibi beşeri disiplinlere göre insanda üç temel kuvve vardır. Bunlar kuvve-i gadabiye, şehevâniye ve nâtika diye adlandırılan bu yeteneklerin dengede tutulmasından üç fazilet doğar. Bunlar da *hikmet*, *şecaat* ve *iffettir*. *Adalet* ise bu üç faziletin gerçekleşmesiyle kazanılan ve hepsini içine alan dördüncü temel fazilettir.⁵⁴ Onun için genelde ulema adaletin üç saç ayağı olduğu kanısındadır. Bunlar temel kaynak *din* (şeriat), temel vasıtalarsa, Aristo'nun tabirleriyle "konuşan kanun" demek olan *hâkim* ile "sessiz kanun" demek olan *para* şeklinde tespit edilmiştir.⁵⁵

İslam dini ve hukuku açısından adalet mülkün temeli sayılmıştır. Burada mülk hem hükümranlık hem sahip olma manasını taşımaktadır. Bunda hiçbir Müslüman ihtilafa düşmez.

⁴⁷ Mesela Bk. Nisâ 4/58; Mâide 5/42; Sâd 38/26.

⁴⁸ Bk. Mâide, 5/44, 45, 47.

⁴⁹ Bk. Mâide, 5/8, En'âm, 6/115, 152, Nahl, 16/76, İsrâ, 17/29; Furkan, 25/63, 67, 68; Feth, 48/29. Mâide, 5/8, En'âm, 6/115, 152, A'râf, 7/159, 181.

⁵⁰ Râğib, *Müfredât*, "husn" mad.

⁵¹ Muhammed 'Alî et-Tehânevî, *Keşşâfu Istilâhât el-Funûn ve'l-'Ulûm*, Kalküta 1862/İstanbul 1404/1984, "'adl" mad.

⁵² Bk. Âl-i İmrân 3/75, Nisâ 4/3, 129, Mâide 5/8.

⁵³ el-Mü'minûn 23/71.

⁵⁴ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 128, 137, 141; Gazzâlî, *İhyâ'*, Kahire 1328, 3/53-55.

⁵⁵ İbn Miskeveyh, *Tehzibu'l-Ahlâk*, 126-127.

Nitekim Ömer b. Abdülaziz döneminden beri her Cuma namazında hatip, konusu ne olursa olsun, mutlaka bu konunun hulasası sayılan Nahl 90. ayeti mutlaka okur ve çoğun, manasını da açıklar.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَائِ ذِي الْقُرْبَى وَيَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

“Şüphesiz ki Allah adaletli davranmayı, iyilik yapmayı ve akrabayı görüp gözetmeyi emreder. Her türlü hayâsızlığı, kötülüğü ve azgınlığı yasaklar. Düşünüp ders almanız için size böyle öğüt verir.”⁵⁶

Adalet konusunda Mu‘tezile’nin ilgisini çeken asıl mesele genel manada insanları ilgilendiren hak, hukuk ve adalet değil, kulların fiilleri üzerinde yoğunlaşan adalettir.⁵⁷ Onlar bu bağlamda kullar ile Allah arasında geçerli olan bir adalet ilkesine vurgu yapar. Mu‘tezile’ye göre kişinin sorumlu ve yükümlü olabilmesinin en temel şartı muhtar ve özgür irade sahibi olmasıdır. İyilik ile kötülük, helal ile haram, emirler ile nehiyeler arasında seçme özgürlüğü bulunmayan bir kişiyi tercihlerinde sorumlu tutmak ilahi adaletle sığmaz ve kelimenin tam anlamıyla bir zulüm olur. Allah kullarına asla zulmetmez ve zulme geçit vermez. Onun Kitabında zulme yer yoktur. Buna göre kişinin yapıp etmelerinin gerçek sahibi ve yaratıcısı bizzat kendisi olmalıdır. İnsan günah işliyorsa fiilini kendisi tercih edip yaratıyor, iyilik yapıyorsa aynı şekilde fiilini kendisi tercih edip yaratıyor demektir. Müminin inanç sistemi tenzihe dayalı bir eksen üzerinde durmalıdır. Yani iman ve inanç konuları tevhit ve adalet ilkesi göz önünde bulundurularak idrak edilmeli, zahiri manada bunlara ters gibi gelen ibareler ve ifadeler tevil edilmelidir. Temelde sahih nakil ile akıselim her zaman uyum içindedir; asla birbiriyle çelişmez ve çatışmaz. Naklin delil sayılabılmesinin şartı makul yani akla uygun olmasıdır. Şayet akıl ile naklin uyumsuz olduğu tespit edilirse o zaman naklin akla uygun biçimde tevil edilmesi zorunlu hale gelir. Bunun için dilin tüm imkânları kullanılmalıdır. Nassın ibareleri dilbilim ve söz sanatları açısından analize tabi tutulmalı ve bu şekilde bir çözüm bulunmalıdır. Eğer bu da yetmezse o zaman sözün mecâzî manasına yönelerek tevil yapmak gerekecektir.⁵⁸

Mu‘tezile’nin beş esası içinde en fazla vurgu yaptığı ve kendisini onunla tavsif edip tanıttığı tevhiid ve adalet prensipleridir. “Adalet” ilkesi onlar için siyasi bakımdan, önemli bir mana taşımaktadır. Zira insanların kendi fiillerini bizzat yaratmış olmaları prensibi kabul edildiği takdirde, halka zulmeden hükümdarların Allah katında sorumlu olacağı esası da kabul edilmiş olunur. Birçok hükümdar yaptıkları kötü işleri kadere bağlayarak, kendilerini sorumluluktan kurtarmak istemiştir. Mu‘tezile ise, irade hürriyetini kabul etmekle, kötülük yapan siyaset adamlarının da, Allah’ın adaleti icabı ahirette ceza göreceğini ima ediyordu.⁵⁹

⁵⁶ Nahl, 16/90.

⁵⁷ Adalet konusunda Mu‘tezile’nin öncü âlimlerinden Zemahşeri’nin “adâlet” kavramına dair yapılan şu incelemeye bk. Hacı Çiçek, “Zemahşeri’nin, Keşşâf’ta Adalet Kavramına Getirdiği Yorum ve Analizler”, *RESS Journal Route Educational & Social Science Journal*, 8 (10), (2021). 136-145.

⁵⁸ Demirci, *Tefsir Tarihi*, (İFAV Yay. İstanbul 2010). 213-214.

⁵⁹ Işık, *Mu‘tezile’nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, 70.

3) Va'd-Va'îd (الوعد والوعيد)

Kur'an-ı Kerim'de "va'd" sözcüğü mana ve muhteva açısından yüzlerce âyette söz konusu edilmiştir. Bunların yarısı kadarında bu kelime kimi zaman "müjde", kimi zaman ise "azap" anlamında kullanılmıştır. 6 ayette "va'îd" kelimesi ise hep tehdit ve azap manasını taşımaktadır.⁶⁰ Bu açıdan bakıldığında konu her fırka ve taifeyi ilgilendirir. Onun için hemen her mezhep ve ekol onunla ilgilenmiş ve kendilerine uygun bir izah tarzı geliştirmiştir.

Bu mesele ile ilk ilgilenenler Havâric'tir. Birbirleriyle savaşıyor olan sahabe konusunu tahlil ederken bu konulara girmişler ve onların tövbe etmedikleri takdirde kâfir olacıklarına ve cehenneme gideceklerine dair kanaat belirtmişlerdir. Bu bağlamda Kur'an'da kâfirlere yönelik va'îd ayetlerinin hedefinde müminlerin de olacağını ileri sürmüşlerdir.

Bu mesele, ilk defa Ebu'l-Huzeyl el-'Allâf (öl.235/849-50) tarafından, *mürtekib-i kebîre*ye yönelik ayetlerin izahı esnasında Cenâb-ı Hakk'ın va'd ve va'îdinden dönüp dönmeyeceği hususunu tartışırken ele alınmıştır. Onun bu konuyu Mu'tezile'nin Beş Esas'ı arasında saymasıyla mesele gündeme gelmiştir.⁶¹

Bu ilke, Mu'tezile'ye göre Allah ile kulları arasında gerçekleşen sözleşmenin bir neticesidir. Allah, iman edip salih amelde bulunanların mükâfat alacağını, inkâr edip kötülük yapanların ise cezalandırılacağını bildirmiştir.⁶² Allah'ın sözünden cayması söz konusu olamaz.⁶³ Allah büyük günah işleyen kişiyi tövbe etmedikçe affetmez. Bu nedenle onlar için şefaate söz konusu olamaz. Aynı şekilde Allah, iman etmiş ve salih ameller işlemiş bir kişiyi de ödüllendirmek ve cennetle mükâfatlandırmak zorundadır. Çünkü cennete girmek de cehenneme girmek de ilahi nizama göre sebeplere bağlanmıştır. Bu sebepleri belirleyen ve kendisini onlara iltizam eden de bizzat Allah'tır. Buna göre mümin bir kişi şayet büyük günah işlerse cehenneme gider ve orada ebedi kalır.⁶⁴

Büyük günah işleyenin dünyada ne mümin ne de kâfir olduğunu ileri sürmekle Havâric'den ayrılan Mu'tezile, onun ebediyen cehennemde kalacağı fikrini benimsemesiyle de onların görüşüne katılmış olmaktadır.

Mu'tezile genelde va'd ve va'îd görüşlerini şöyle açıklamıştır: İnsan akıl sahibi bir varlıktır, fiillerinde özgürdür ve yaptıklarından sorumludur. İyilik işleyenin mükâfatsız, kötülük yapanın cezasız kalması Allah'ın adaletine aykırıdır. Büyük günahlar tövbe etmeden Allah'ın lütfüyle veya şefaate affedilmez. Şefaate sadece tövbe edenler, küçük günah işleyenler, dolayısıyla cennet ehli içindir. Büyük günah işleyen kimse kâfir veya mümin olsun kıyamet günü ebedî azaba uğrayacaktır. Zira Allah, va'dinden ve va'îdinden asla dönmez.

⁶⁰ Muhammed Fuâd Abdulbâkî, *el-Mu'cem el-Mufehres li-Elfâz el-Kur'ân el-Kerîm*, "v'ad" md.; Râğıb, *Müfredât*, "v'ad" mad.

⁶¹ Kadi Abdulcebbar, *Şerh el-Usûl el-Hamse*, 134-135.

⁶² Asr, 103/1-4.

⁶³ Bk. Âl-i İmrân 3/182, Nisâ, 4/40, Nahl, 16/33-34, Hac, 22/10.

⁶⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/309.

Mutlakıyetçi kader inancı gibi meselelerde menfi tavır sahibi olması da bu ilkeden doğar.⁶⁵ Zeydiyye de, bu konuda, Mu'tezile ile benzer görüşler ileri sürmektedir.

Ehl-i Sünnet âlimleri genelde büyük günah işleyen müminin ebediyen cehennemde kalmayacağı, günahının karşılığı kadar azap çektikten veya Peygamber'in şefaatine nail olduktan sonra, cennete girebileceği görüşünü benimsemiştir.

4) el-Menzile Beyne'l-Menzileteyn (المنزلة بين المنزلتين)

"Menzile" meselesi büyük günah işleyen mümin kişinin kıyametteki durumu ile ilgilidir. Havâric bu kişiyi kâfir gibi değerlendirip ebedî azaba müstahak sayarlar. Mürcie ise günahlar mümin kişiye zarar vermez; salih amellerin kâfire fayda vermediği gibi, derler. Mu'tezile bu konuda ara bir çözüm bulmaya çalışmış gibidir. Ali ile Muaviye arasındaki ihtilaf ve çatışmanın, Şîa ile Havâric arasındaki gerginlik, ayrıca günahı kâfirlik sayan Hariciler ile günahların mümine/Müslüman'a esaslı bir zarar vermeyeceğini ileri sürerek bunu kâfirlerin iyiliklerinin kendilerine fayda vermeyeceği mantığıyla mukayese eden Mürcie arasında uzlaşmazlık Mu'tezile'nin bu meselede uzun zaman süren uğraşlar neticesinde kısmen kadim dinlerden kısmen de çağdaş akımlardan esinlenerek: "*Büyük günah işleyen mümin, ne Müslüman ne de kâfirdir; ikisi arasında bir yerdedir. Cehennemde ebedi kalacaktır ama azabı kâfirinki kadar şiddetli olmayacaktır*" görüşüne ulaşmasına yol açmıştır.⁶⁶

Mu'tezile, "el-Menzile" konusunda İslam nazarında ciddiye alınan naslarda kayda değer bir mesnedi bulamamıştır. Yine de Câhız (öl.255/869), bu konuda kimi önemli ilkelere dayanmasını bilmiştir. Ona göre, İslam her zaman orta yolu takip etmiş ve herkese uçlardan uzak dengeli bir yol izlemelerini tavsiye etmiştir.⁶⁷ Bu açıdan Vasıl b. Ata'ya (öl.131/748) *el-Menzile* adlı bir eserin izafe edilmiş olması ilginçtir ve bu da işin baştan beri bu minval üzere gittiğini göstermektedir.

"Mu'tezile" isminin buradan kaynaklandığına dair görüş de yabana atılacak bir görüşe benzemiyor. Çünkü onlar neredeyse her taifeden uzaklaşmış ve onlardan teberrî etmişlerdir. Vâsıl'ın Hasan-ı Basrî'den (öl.110/728) bile uzaklaşarak itizâl etmesinin ana uzlaşmazlık meselelerinden biri de budur.⁶⁸ Ama onlar kurdukları düşünce sistemi içinde böyle bir görüşe kanaat getirmeye mecbur kalmış gibidirler. Bu düşüncenin tarihte ve eski kültürlerde kimi köklerine ulaşmak da mümkündür.⁶⁹

⁶⁵ Bk. Kâdî Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usûl'l-Hamse*, s. 666 ve *el-Muğni*, 14/335, 337.

⁶⁶ İlyas Çelebi, "Menzile Beyne'l-Menzileteyn", (*DİA*, Ankara 2004). 29/161-162; Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/309-310.

⁶⁷ Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, 1/173.

⁶⁸ Ebu'l-Kasım el-Belhî/el-Ka'bî, *el-Makâlât Zikr el-Mu'tezile*, (nşr. Fuâd Seyyid, *Fadl el-İ'tizâl ve Tabakât el-Mu'tezile* içinde), (Tunus 1393/1974). 115

⁶⁹ Bu konuda faydalı bir tafsilat için bk. Şükrü Aydın, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, s. 52-53. Aslında bu yaklaşımın mesnetlerinden biri Tevrat'ın mahlûk olduğunu ileri süren Yahudilikten gelme Lebîd b. A'sam olabilir. Bu görüşü ondan kız kardeşinin oğlu Tâlût almış ve bunu Kur'an'a uyarlamış gibi mülahaza ediliyor. Bu şahıs yaşadığı çağda Zenâdika'dan addedilmiştir. Öte yandan onun cebre ilişkin yaklaşımlarının Ebân b. Sem'ân, Ca'd b. Dirhem (öl.124/742) ve Cehm b. Safvân (öl.128/745) üzerinde etkili olduğu düşünülmektedir. İlginçtir ki, Kaderiyye'nin kurucusu ve kader hakkında ilk konuşan kişinin de Hıristiyanlıktan gelip Müslümanlığını ilan eden Sûsen'in tilmizi Ma'bed el-Cühenî'dir. Bu akımın ikinci lideri sayılan Gaylân ed-Dimeşkî'nin de ihtidâ etmiş Şamlı veya Mısırlı bir Kıptî olduğu ileri sürülmektedir. İslam, ahlak ve hukuku nazarında kişilerin geçmişleri ve ırkları elbet bir suçlama konusu yapılamaz. Böyle olsa o zaman halkın yüzde seksen-doksanını itham etmek

5) el-Emr bi'l-Ma'rûf ve en-Nehy 'ani'l-Munker (الأمر بالمعروف والنهي عن المنكر)

Ma'rûfa taraf olmak ve münkere karşı çıkmak, Müslüman ümmetin öteden beri bağlı bulunduğu ve önemseydiği konulardan biridir. Hem Kur'an-ı Kerim hem Sünnette bunu defalarca vurgulayan çok prensibe ulaşılabilir. ⁷⁰

“Ma'rûf, akıl ve şeriatın iyi olarak nitelendirdiği fiilleri ifade eden bir isimdir; *munker* de yine aklın ve şeriatın benimsemediği, yadırgadığı şeylerdir.”⁷¹

İslâm kültürü tarafından ortaya konan kaynaklarda emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münkere geniş yer verilmesi ve bu ilkenin daha çok hükmü ve uygulanmasıyla ilgili yapılan tartışmalar, konunun İslâm'ın cemiyet hayatı açısından büyük önem taşıdığını göstermektedir. Müslümanlar tarafından ortaya konan kültür kaynaklarının incelenmesinden çıkan sonuca göre *emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-munker*, fert ve toplum hayatına din, akıl ve maşeri vicdan tarafından benimsenen inançların, değerlerin ve yaşama tarzının hâkim kılınması; dinin, aklın ve sağduyunun reddettiği her türlü kötülüğün önlenmesi yolunda ferdî ve toplu gayretleri, siyasi ve sivil önlemleri ifade etmektedir. Konuyla ilgili çok sayıdaki âyet ve hadis yanında bilhassa, “*Kim bir kötülük görürse eliyle, buna gücü yetmezse diliyle onu önlesin; buna da gücü yetmezse kalbiyle kötülüğe öfke duysun; bu ise imanın en zayıf derecesidir*”⁷² mealindeki hadis, İslâm'ın ortaya koyduğu dünya görüşü ve değer yargılarına aykırı tutum ve davranışlara karşı fiilî tedbirler almayı, sözlü uyarı ve psikolojik direniş şeklinde tepkiler göstermeyi gerekli kılmıştır. İslâm bilginleri bu tür nasların ferdî, sosyal ve evrensel planda önemini dikkate alarak davet ve cihad şeklindeki dışa dönük faaliyetler yanında içe dönük islâmî çalışmalarının gerekliliğini de ısrarla belirtmişlerdir.⁷³

Mutlak manada her mezhep ve fırkada söz konusu olan bu ilke İslâm Ümmetinin en temel şiarlarından sayılmıştır. Mu'tezile bununla daha çok kendi inanç sistemi ve düşüncesini yaymayı hedefler. Bu ilkeyi genelde ters yönden işletirler. Yani öncelikle son maddede zikredilen kalbiyle karşı çıkmak gerekir. Şayet onu sözlü biçimde ortaya koyma imkânı varsa, sözlü olarak onu dile getirmek ve zalim sultana karşı hak sözü söylemek icap eder. Bunun ötesine geçilebilirse o zamanda fiili isyan ve savaşa başvurmak lazım gelir. Hadiste geçen rivayette ise burada zikredilenin aksine bir sıra takip edilir. Yani rivâyete göre kötülük öncelikle kuvvetle bertaraf edilir. Güç yetmezse sadece dille müdahale edilmelidir. Ona da gücü yetmeyen kalbiyle müdahil olmalıdır ki, bu da imanın en zayıf halidir.⁷⁴ Rivayetleri ve hadisleri “mütevâtir” ve “âhâd” olarak iki kategoride değerlendiren Mu'tezile, mütevâtir

gerekecektir. Bu gibi kişilerin Emeviler tarafından idam edilmelerinin nedeni, dini-ahlaki-hukuki esaslara dayanmaktan çok, siyasi muhalif olmalarıdır.

⁷⁰ 3/Âl-i İmrân 104, 110, 114; 7/A'râf 157, 199; 9/Tevbe 71; 22/Hac 41; 31/Lokman 17.

⁷¹ er-Râğıb el-İsfehânî, *Kur'an Kavramı Sözlüğü Müfredât*, çev. Abdülbaki Güneş-Mehmet Yolcu, (4. Baskı, Yarın Yayınları, İstanbul 2015), “a-r-f” mad., 651.

⁷² Müslim, İmân, 78; Ebû Dâvûd, Salât, 232.

⁷³ Krş. Mustafa Çağrı, “Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker”, 138-141.

⁷⁴ Ebû “Dâvûd, Melâhim”, 17.

olmayan rivayetleri/hadisleri, sahih olsalar ve muteber kaynaklarda yer alsalar bile, itikat ve düşünce sistemiyle alakalı meselelerde delil olarak kabul etmemiştir.⁷⁵

Kur'ân-ı Kerîm'de diğerk İslâmî kaynaklarda çocuklar, kadınlar, yaşlılar, kimsesizler ve çalışamayanlar gibi kesimlerin haklarıyla dînî değerler, adalet, hürriyet, toplumsal barış, halk sağlığı, çevre, canlı ve cansız tabiat ve genel olarak insan hakları, ilim ve kültür gibi değerlerin ve amaçların korunup geliştirilmesine özel önem verilmiştir. Yanı sıra bunlara yönelik her türlü zararlı ve yıkıcı eğilimlerin, faaliyetlerin etkisiz hale getirilmesi, genel manada İslâm'ın fitne ve fesat saydığı kötülüklerin bertaraf edilmesi istenmiştir.

Mu'tezile, iyiliği emretme ve kötülükten alıkoymayı kalp ile başlatır. Eğer bu yetmezse o zaman dil ile de müdahale edilmelidir. Bu da yetmezse o zaman el ile müdahale etmek gerekir. El ile müdahale de yetmezse kılıçla müdahale edilir. Mu'tezile bu görüşünü Hucurât Suresinin 9. âyetine dayandırır. Görüş ve te'villerini başkasına kabul ettirmek için Mu'tezile bu ilkeye dayanarak zor kullanmıştır. Özellikle Kur'ân'ın mahlûk olduğu görüşünü ümmetin tamamına dayatmış ve bunu kabul etmeyen ulemaya –mesela Ahmed b. Hanbel'e- karşı zor kullanmıştır. Mu'tezile bu emir-nehîy görüşünün bir gereği olarak ümmetin bir "imam" (devlet başkanı) tarafından idare edilmesi gerektiği görüşünü de savunur.⁷⁶

Burada özeti verilen düşünce paradigması açısından Mu'tezile Kur'an, Sünnet ve Din konularına bakarken hep bu fezlekeden bakmaktadır. Bu nedenle söz konusu naslarda zikredilen meselelerde temel kıstas akıl ve tutarlılıktır. Önceden belirlenmiş bu ana düsturlar tarafından tasdik edilmeyen hükümler, kaideler veya ibareler akıl ve mantık süzgecinden geçirilir ve genel manada onlara uygun bir tevil veya tefsire gidilmesi kaçınılmaz olur.

Mu'tezile ve tefsiri hakkında ilk asırlardan itibaren ciddi tenkitler ortaya konmuştur. Bu konuda en fazla emek sarf edenlerden biri İbn Kuteybe'dir (öl.276/889). *Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs* adlı eserinde o, Mu'tezile'yi ve tevillerini yerden yere vurmakta bir beis görmez. Onun bu eserde tenkitleri sadece Mu'tezile ile sınırlı değildir. O, topyekûn kelimcileri ağır ithamlar ve sert bir dille tenkit eder.⁷⁷

Mu'tezile'yi aşırı uçlarda tenkit edenlerden biri de Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'dir (öl. 324/935-36). Şu cümleler onun tenkitlerinden seçilmiştir: Onlar hevalarına göre tefsir yaptılar; ne Rasûlullah, ne Ehl-i Beyt, ne sahabe, ne tabiin ve ne de ileri gelen seleften bir rivayette bulundular. Allah'a iftira ederek dalalet içinde tefsir yaptılar. Bunlar dalaletin öncüleridir. Mu'tezile'den cahiller, dinlerinde onları taklit ettiler. Cubbâî gibi âlimleri bile Kur'an dilini bilmez, tefsirini Cubbâ dilinden yapardı. Kitabında, müfessirlerden bir harf bile rivayet etmemiştir. O bu eserinde içinde doğan ve şeytanın telkin ettiği vesveselerden başka

⁷⁵ Krş. Hüseyin Çelik, "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 12 (Aralık 2022), 68.

⁷⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, 1/371.

⁷⁷ Mesela Bk. İbn Kuteybe, *Te'vîlu Muhtelefi'l-Hadîs*, 80-83. Özellikle Bakara 255, Yusuf 100, A'râf 179, Enbiya 87 ayetleri bağlamında söyledikleri ve onlara getirdiği tenkitler manidardır.

bir şeye yer vermemiştir.⁷⁸ İbn Teymiyye (öl.728/1328) ve İbn Kayyim'in (öl.751/1350) Mu'tezile tenkitleri de, çoğun, hakaret ve aşağılamalarla doludur. Hâlbuki tefsirle ilgilenen ilim adamlarının daha mutedil ve teenni ile hareket etmeleri sap ile samanı birbirinden ayırarak kimi yanlış saydıkları görüş ve düşünceleri tahlil ve çözümlemelere girmeleri beklenir. Bir mezhebi toptan reddetmek veya bir âlimi kökten hakaretlerle yerden yere vurmamak kimseye bir fayda sağlamaz.

1.2. Mu'tezile Tefsirinin Özellikleri

Mu'tezile'nin oturan ana düşüncesine göre tefsir, bir uzmanlık işidir. Öncelikle Arapça dil bilgileri lazımdır. Dini ilimler, fıkıh ve fıkıh usulü bu işin kaçınılmaz şartlarıdır. Bunlar uzmanlığa giriş mesabesindedir. Tefsir alanında asıl uzmanlık usul-i hamse'yi kavramakla elde edilir. Kur'ân ve İslâm'ı doğru anlamak ancak söz konusu usul-i hamse sayesinde mümkün olur. Onlar olmaksızın hiçbir bilgi ve uzmanlık sağlıklı, tutarlı ve doğru tefsir yapma imkânı veremez. Bu, bütün Mu'tezile uleması tarafından böyle kabul edildiğinden biz de bu incelemede onlarca benimsenmiş ve hakkın pusulası gibi algılanmış bu kaideleri burada kısaca özetleyerek Mu'tezile'nin Kur'an ve tefsir konusunda neleri esas aldığını ve temelde neyi gaye edindiğini ortaya koymaya çalışacağız.

Şimdi bu konuda önemli Mu'tezile tefsirlerinden seçilmiş birtakım misaller verelim.

1.2.1. Mu'tezile Tefsirlerinden Bazı Misaller

1-) *Allah'ın Sıfatları: Tenzih-Ta'til*: Mu'tezile, Kur'ân'da Allah'a yön, cisimlik, aza, teşbih ve benzeri şeyleri izafe eden ibareleri tevhit ve tenzihe uygun biçimde tevil eder. Allah hakkında yapılan tavsifleri göreceli kabul eder ve Sıfatlarını da Zatından ibaret sayar. Allah'ın görmesi, bilmesi, duyması⁷⁹ zatıyla birdir; O'nun zatından ayrı bu tür bir sıfatı yoktur, derler.⁸⁰

2-) *Büyük günah işleyeninin durumu*: Mu'tezile, bu konuda Nisâ 93. âyetine dayanır ve onu mutlak ve nihai hüküm kabul eder. Ayet şöyledir:

وَمَنْ يَفْعَلْ مُؤْمِنًا مَّتَعَمَدًا فَجَزَاؤُهُ جَهَنَّمُ خَالِدًا فِيهَا وَعَصِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعَنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا

“Bir mümini kasten öldürenin cezası ise, içinde ebedî kalacağı cehennemdir. Allah ona gazap etmiş, onu lânetlemiş ve onun için pek büyük bir azap hazırlamıştır.”⁸¹

Burada Mu'tezile, ayetin zahirine imtisak ederek onun sarih hükmünü nihai karar kabul eder ve şöyle der: “Büyük günah işleyen kişi dinden çıkar, cehenneme müstahak olur. Eğer tövbe etmeden ölürse kâfir olarak ahirete intikal eder” kanısındadır. Ayetin sonundaki

⁷⁸ Bu tür hakaret içeren ifadeleri bütün Mu'tezile'ye yönelten Eş'arî'nin bu türden görüşlerini M. H. Zehebî ve İ. Cerrahoğlu sadece aktarmakla yetinmişler; ilim ve irfan adına konuşmaları gereken yerde nedense sessiz kalmayı yeğlemişlerdir. Ne hikmetse tenkit ile hakareti tefrik etmeye bile cesaret edememişlerdir. Bkz. M. Huseyn ez-Zehebî, et-Tefsîr ve'l-mufessirûn, 1/385-386; Cerrahoğlu, Tefsir Tarihi, 1/295-296.

⁷⁹ Bk. En'âm, 6/102, A'râf, 7/143, Kıyâme, 75/23.

⁸⁰ Kâdî Abdu'l-Cebbâr, *Tenzihu'l-Kur'ân 'ani'l-Metâin*, 358.

⁸¹ Nisa, 4/93.

ve büyü esassız ve temelsiz göz boyaması ve el çabukluğu gibi beşeri oyunlar üzerinde kuruludur. Dinde hiçbir temeli bulunmayan hilekârlık ve düzenbazlıktan ibarettir.⁸⁸

6-) *Benî Âdem'in zürriyetinden söz alınması*: Mu'tezile, bu tür bir eylemin hakiki manada olamayacağını, bunun ancak bir temsili anlatım olduğunu savunur. Ayet metni şöyledir:

وَإِذْ أَخَذَ رَبُّكَ مِنْ بَنِي آدَمَ مِنْ ظُهُورِهِمْ ذُرِّيَّتَهُمْ وَأَشْهَدَهُمْ عَلَىٰ أَنفُسِهِمْ أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلَىٰ شَهِدْنَا أَنْ تَقُولُوا يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّا كُنَّا عَنْ هَذَا غَافِلِينَ

“Hani Rabbin Âdemoğullarının bellerinden zürriyetlerini almış, onları kendilerine şahit tutarak: “Ben sizin Rabbiniz değil miyim?” diye sormuştu. Onlar da: “Evet, şahitlik ederiz ki sen bizim Rabbinizsin” demişlerdi. Böyle yaptık ki kıyâmet günü: “Doğrusu bizim bundan haberimiz yoktu!” demeyesiniz.”⁸⁹

Mu'tezile, A'râf 172. âyetiyle açıkça ifade edilmiş bu hakikati, bir mecaz olarak anlama eğilimindedir. Aynı şekilde Ahzâb 72. âyetinde sözü edilen “Âdemoğullarından söz alınmasını” da temsili bir anlatım sayar. Ayet şöyledir:

إِنَّا عَرَضْنَا الْأَمَانَةَ عَلَى السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ وَالْجِبَالِ فَأَبَيْنَ أَنْ يَحْمِلْنَهَا وَأَشْفَقْنَ مِنْهَا وَحَمَلَهَا الْإِنْسَانُ إِنَّهُ كَانَ ظَلُومًا جَهُولًا

“Şüphesiz biz emâneti göklere, yere ve dağlara arz ettik de onlar onu yüklenmekten çekindiler ve onun sorumluluğunu yerine getirememekten korktular. Ne var ki, onu insan yükledi. Bunca kabiliyet ve nimetlerle donatıldığı halde yüklediği emânetin hakkını veremeyen insan ne kadar zâlim, ne kadar câhildir.”

Mu'tezile, bu ayette yer alan anlatımı şu şekilde te'vil eder: “Bu bir istiareddir, mecazdır, zahiri anlamıyla gerçekleşen bir diyalog değildir, sadece bir temsîl veya bir tahyîldir.⁹⁰

Mu'tezile görüşleri bunlara dayalı tefsirleri hakkında ilk dönemlerden itibaren pek çok eser yazılmıştır. Muhammed b. İshak en-Nedîm'in ilk dönem İslam kültür atlası niteliği taşıyan *el-Fihrist* adlı eserinde Beşinci Makale Kelam ve Mütekellimler hakkında olup beş fenden oluşur. Bu fenlerin birincinde Mutezile ve eserleri ele alınmıştır.⁹¹

1.3. Meşhur Mu'tezile Tefsirleri

A) Ebû Müslim (öl.322/934), Muhammed b. Bahr – *Câmi'u't-Te'vîl li-Muhkemi't-Tenzîl*.⁹² Bu tefsir çok yaygınlık kazanmamış ve günümüze gelememiştir. Fahreddin-i Râzî'nin, *Mefâtîhu'l-Gayb*'te onun görüşlerini özetlediği düşünülmektedir.⁹³ Bu dönemde genelde İbn

⁸⁸ Bu konuda ileri sürülmüş görüşlerin makul bir tahlili için Bk. Şükrü Aydın, “Bakara Sûresi 102. Âyetinin Farklı Çeviri ve Yorumları Üzerine”, *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, 31/2 (2020), 204.

⁸⁹ A'râf, 7/172.

⁹⁰ Zemahşerî, *Keşşâf*, 2/176; 3/564.

⁹¹ Bk. Muhammed b. İshak en-Nedîm, *el-Fihrist*, editör ve mütercim, Mehmet Yolcu, (Çıra Yayınları, İstanbul, 2017). 432-477.

⁹² Bu tefsir *Şerhu Te'vîli'l-Kur'ân ve Tefsiru Ma'ânih* adıyla da bilinmektedir.

⁹³ Bununla beraber onun tefsirle ilgili tüm görüşleri Dr. Hıdır Muhammed Nebha tarafından derlenmiş ve müstakil bir eserde yayımlanmıştır. Said el-Ensârî el-Hindî de *Mefâtîhu'l-Gayb*'te Ebû Müslim'e izafe edilen nakilleri derlemiş ve tabettirmiştir

Mes'ûd, ibn Abbas, Mücâhid, Şa'bî, Katâde, Rabi', İbn İshâk ve Suddî sahabe ve Tâbiîn ulemasının görüşlerine ve diğer Selef alimlerine tefsirlerde müracaat edildiği gibi Ebû Müslim de tefsirinden onların görüş ve yaklaşımlarına dayanmış olması en doğal olandır. Onun dayandığı yegâne Mu'tezilî tefsir kaynağının Ebu Bekir el-Asam'ın (öl.200/816) *Tefsîru'l-Kur'ân* adlı tefsir olduğunda kuşku yoktur.⁹⁴

Müfessirlerin ondan aktardıkları nakillerden anlaşıldığına göre, Ebû Müslim, kimi hadis ve rivayetlere itibar etmez ama Kur'ân ile uyumlu olan ve sağlam isnadı bulunan hadislere değer verir ve onları te'vîlinin esası yapar.⁹⁵ Önceki ulemanın görüş ve düşüncelerine değer vermekten çok, kendi kanaat ve dirayetini öne çıkarır, özgünlüğe ve orijinallığe alabildiğine özen gösterirdi. Kur'an-ı Kerim'de mutlak manada nesh olmadığını savunan, ulemanın mensûh saydığı ayetleri yeniden ele alarak bunlarda neshin değil, tahsisin söz konusu olduğunu ileri süren ilk müfessirin Ebu Müslim olduğu mülahaza edilmektedir.⁹⁶

Genelde tartışmacı ve cedel metodunu kullanması Ebû Müslim'in kelamcı oluşuyla aklileştirilmektedir. O, Kur'ân'ı öncelikle Kur'ân ile tefsire özen göstermiştir. Bu metot tefsirde en sağlıklı ve en önemli yöntemlerden biridir.⁹⁷ Tefsirde ayetler arasındaki uyum ve ahengi, münasebet ve bağları dikkate alan⁹⁸ Ebu Müslim, Dilin inceliklerini en mahir biçimde kullanmıştır. En ünlü müfessir ve âlimlerin görüşlerine muhalefet etmekten çekinmemiş olması da meşrebi icabı sayılmıştır. Farklı ve aykırı görüşlerini sergilerken olabildiğince çok delil sergilemeye çalışması da onun tefsirinin bir özelliğidir. Mesela Bakara 260. ayetinde geçen *فَصْرَهُنَّ* ibaresini *kendisine alıştırmak* şeklinde tevil etmesi böyledir. Yine Bakara 35. ayetinde geçen "cennet" in mahiyetini tartışırken bu cennetin gerçek cennet olmadığını altı delil ile ispat etmeye çalışır.⁹⁹ Bir de Ebu Müslim, Hârût ve Mârût'a sihir bilgisi verildiğini kabul etmez ve bu hususta art arda dört delil sıralar.¹⁰⁰

Ebû Müslim tefsirinin en iyi misallerden biri de şu olabilir: "ve (Ey Muhammed!) elbiseni temizle"¹⁰¹ Bu ayette söz konusu olan "elbiseler" eşlerdir/kadınlardır. Çünkü "siyâb" onlarda kadının kinaye yoluyla anlatılmasıdır. Rasulullah hanımları ve kadınlarını inkâr ve isyan kirinden arındırarak onların birer salih müminler olmalarının önünü açmalıdır. İlk etapta hangi buuttan

(Kalkûta/Hindistan 1921). Bu konuda tafsilat için Bk. Aydın, Şükrü. "Çağları Aşan Yorumlarıyla Müfessir Ebû Müslim el-İsfahânî". *Kur'ân ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl-2*. İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü. (2019), ss. 103-122; Demirci, *Tefsir Tarihi*, 218.

⁹⁴ Bk. Brockelmann, *GAL Suppl.*, Leiden 1937-1942, 2/984.

⁹⁵ Bunun en açık misallerinden biri Ebu Müslim'in: "Şayet, Rasûlullah'tan gelen rivayetler olmasaydı, biz kıblenin yönünü tayin edemezdik. Çünkü ayet bunu açıkça göstermemiştir" şeklinde ifade edilen görüşüdür. Bir de Nisa 15 ve 16 ayetlerinde sözü edilen "ıffetsizlik yapan kadınların cezalandırılmasından" söz eden ayeti tefsir ederken de Rasulullah'tan gelen hadislerden çokça istifade eder. Krş. Râzî, *Mefâtih*, 14/83.

⁹⁶ Krş. Subhî es-Sâlih, *Mebâhis fî 'Ulûm el-Kur'ân*, Dâr el-İlm li'l-Melâyîn, 17. (Beyrut 1988), 262-264.

⁹⁷ Mesela Ebu Müslim, Âl-i İmrân 110 ayetini 107 ayetle beraber ele alır.

⁹⁸ Mesela Bakara 105 ile 106 ayetlerini böyle ele alır ve buradan Kur'ân'da değil, Şerâatler arasında nesh olabileceğini bu yaklaşımına bina eder. Aynı şekilde En'âm 12 ile 13 ayetleri arasındaki münasebeti gözetir Yer ile Gökler ve gece ile gündüz dışında kalan ne mekân vardır ne de zaman çıkarımında bulunur ve bunun gayet güzel bir izah olduğunu belirtir. Bk. Râzî, *Mefâtih*, ilgili ayetlerin tefsiri.

⁹⁹ Bk. Râzî, *Mefâtih*, 3/3, 14/46.

¹⁰⁰ Bk. Bakara, 2/102 ayeti tefsiri.

¹⁰¹ Müddessir, 74/4.

ve ufuktan söylendiği net anlaşılamazsa da kadın ve erkeğin birbirinin elbiseleri olduğuna vurgu yapan ayetle¹⁰² birlikte mülahaza edildiğinde bu yaklaşımın pek yabana atılır bir tarafının olmadığı açıklık kazanır.

Ebu Müslim'in zihniyet, mantık ve düşünme biçimi açısından tesirinde kalan pek çok müfessirden söz edilmiştir. Bunların önde gelenleri, Kâdî Abdulcebbâr (öl.415/1024), Tûsî (öl.460/1068), Tabersî (öl.548/1153), Fahreddin-i Râzî (öl.606/1209) ve İbn Tâvûs'tur (öl.664/1267). Bunların farklı mezheplere mensup şahsiyetler oldukları ise izahtan varestedir.

Ebû Müslim'in kimi kural dışı görüş ve yaklaşımlarından kaynaklanan te'vîl ve açıklamalarına kendisinden bir asır sonra dünyaya gelen ünlü Mu'tezilî müfessir Kâdî Abdulcebbâr en makul ve tutarlı cevapları vermiştir.¹⁰³ Ama onların da mizan-ı itidalı ve en iyi müdafii ise Fahreddin-i Râzî'dir. Abdulcebbâr'ın tenkitlerini genelde Râzî analize tabi tutar ve çoğun, Ebû Müslim'i haklı bulur. Fahreddin er-Razî, Ebu Müslim'in tefsirinde ince ve hikmetli görüşler ve güzel sözler olduğunu dile getirir ve onu rahmetle anar. Bazen kendi görüşünü desteklemek, mühlitlerin ortaya attığı iddialara cevap verirken Ebu Müslim'in görüşlerinden istifade eder. Aktardığı görüşlerini takdir bağlamında kullandığı değerlendirme cümleleri şöylece sıralanabilir: "Ebu Müslim Bahr el-İsfahânî ne güzel söylemiştir", "Bu hususta naklettiğimiz görüşlerin en güzeli Ebu Müslim'e aittir", "Ebu Müslim'in görüşü en güzel görüştür.", "Ebu Müslim'in söylediği bizim görüşümüze uygundur", "Tercih edilen görüş budur", "Bana göre Ebu Müslim'in bu görüşü makul, ince ve dakiktir."¹⁰⁴

B) Kâdî Abdu'l-Cebbâr (öl.415/1024) – *Tenzîhu'l-Kur'ân an el-Metâ'in*. Adından da anlaşıldığı gibi Kur'ân'a yönelik tenkitlere cevap üzerinde yoğunlaşmıştır. Mısır'da 1329'da bir cilt olarak basılmış, daha sonra da değişik baskıları yapılmıştır.¹⁰⁵

Kitabın adından da anlaşıldığı gibi bu eserin yazılış amacı Kur'ân'a ve İslam'a yönelik dıştan ve içten gelen tenkit, istifham ve saldırılara cevaplar bulmaktır. Bu bağlamda birbiriyle tearuz ve tenakuz içinde oldukları ileri sürülen ayetler ve ibarelerin doğru izahı için çaba sarf edilmiş, makul ve mutedil çözümler ve analizler yapılarak Kur'ân ve İslam her tür noksanlıktan tenzih edilmek istenmiştir. Bu konuda Abdulcebbâr, hem akli, hem Kur'ân ve Sünnet beyanını hem de fen bilimlerini kullanmakta bir sakınca görmemiştir. Onun bu eseri hem rivayet hem dirayet tefsirleri kapsamında ele alınabilir. Zira o bu eserinde nakilden çok akla itimat etmiştir. Bu tefsire ilişkin kitabın en dikkat çeken yönleri itikat ve lügat meselelerine, muhkem ve müteşabihine yönelik izah ve değerlendirmelerdir.

Tenzîhu'l-Kur'ân an el-Metâ'in kitabının muhtevasına bakıldığında müellifin burada 848 şüphe veya saldırı noktası tespit ettiği ve hepsine uygun cevaplar verdiği görülmektedir. Bu problemlerin 436'sının ilk 13 surede yer aldığı müşahede edilmektedir. Mesela Bakara'da 91,

¹⁰² Bakara, 2/187.

¹⁰³ Mesela bk. Bakara 58 ayetinde geçen "hitta" (حطة) kelimesinin Ebû Müslim tarafından anlamlandırılması ve bunun Abdulcebbâr tarafından yapılan makul tenkidi.

¹⁰⁴ Bk. Râzî, Mefâtih, 6/169-170; 7/14, 187; 8/43; 10/188; 12/167; 13/157, 192-193; 21/114; 22/111; 30/95; 31/29.

¹⁰⁵ Geniş bilgi için Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/327-343.

Âl-i İmran'da 70 meseleyi ele almıştır. İleri surelerde bu sayılar gittikçe azalmakta ve ele aldığı son 53 surede 75 meseleye inmektedir. Bunun başlıca sebebi, sonraki surelerin çoğunda gündeme gelen problemlerin daha önceki surelerde zaten tahlil edilip çözüme kavuşturulmuş olmasıdır. Bu eserin metodu ise şu ilkeler üzerinde bina edilmiş bulunmaktadır:

- 1) *Dinde aklın yerini sağlamlaştırmak* ve Kur'an'ı anlamada nakillerden çok, makul olana itimat etmek.
- 2) *Aklın hüccetleri ile Kur'an'ın hüccetlerini uyumlu biçimde ele alıp kullanmak.*
- 3) *Hadisler ve esbab-ı nüzul rivayetleriyle istişhat etmek.* Kâdî, 4 surede 11 esbâb-ı nüzul rivayetine yer vermiş ve bunlarla kimi şüphe ve saldırıları bertaraf etmiştir.
- 4) *Hayattaki gerçeklerle istişhat etmek.* Kâdî, insan hayatında apaçık biçimde gözlemlenen somut gerçekler ve bedihi hakikatlerle istişhat etmeyi yol edinmiştir.
- 5) *Kur'ân-ı Kerim'in her sure ve ayetinin ana mihveri tevhid ve adâlettir.* Bunlar Yüce Allah'ın ayrılmaz sıfatları olduğundan Kur'ân'ın her ayeti ve hükmü bunların ışığında ele alınmalıdır.
- 6) *Kur'an'ın manalarını ve lügavi kaidelerini açıklamak, kavramların manalarını tespit etmek.* Belağat ve icâzın oluşmasını sağlayan Kur'an'ın söz ve ibarelerinin dizimindeki güzellikleri ortaya koymak. Ayetleri bir bütün olarak ele almak, ele alınan kavramların değişik sûrelerde ne gibi manalara işaret ettiğini tespit etmek ve böylece onun anlamlarını net biçimde ortaya koymak.
- 7) *Kur'an-ı Kerim'i Muhkem-müteşâbih ve hakikat-mecaz buutlarında ele almak.* Bu yaklaşım, te'vile gitmenin en makul dînî-şer'î delili ve vesilesidir. Kâdî, bu amaçla "el-Müteşâbih fi'l-Kur'ân" isimli bir eser de yazmıştır.
- 8) *Muhaliflerine karşı cevaplar vermek.* Bu eserin yazılış amaçlarından biri de Cebr ve Tecsimi esas alan Cebriye ve Mücessime fırkalarını tenkit etmek ve onların Kur'ân'a aykırı bir yolda olduklarını ispat etmektir. Bunun yanında Kâdî, diğer fırka ve mezheplere de tenkitler yöneltmiş ve onların görüşlerinin tutarsızlığını ilzam yoluyla ortaya koymaya çalışmıştır. Böylece muhaliflerinin meseleleri yeniden düşünmelerine yol açmaya çalışmıştır.

*Tenzîhu'l-Kur'ân'*ın belli başlı özelliklerine gelince onları da şöylece özetlemek mümkündür:

- 1) Düşünmeye devamlı teşvik edip taklide karşı amansız bir savaş vermek.
- 2) Her fırsatta insanın gerçek sorumluluğuna vurgu yapmak.
- 3) Farklı dinlere mensup olanları esaslı ve köklü tenkitler yapmak. Onun bu konularda yaptığı tenkitler her tür takdirin üstündedir.
- 4) Kur'an nazımının zahirine yönelik şüphelerin içyüzünü ortaya koymak ve makul izahlarını yapmak.
- 5) Kur'an'ın, Belağat ve icâzının oluşmasını sağlayan söz ve ibarelerinin dizimindeki güzellikleri nazara vermek.

6) *Tenzîhu'l-Kur'ân*'ın en önemli özelliklerinden biri de israiliyat konularına müsamaha etmemesi ve onlara geçit vermemesidir.¹⁰⁶

C) Şerîf Murtada (öl.436/1044), Ali b. Tâhir– *Guraru'l-Fevâid Durratu'l-Kalâid*. Kur'ân'ın sadece Mu'tezile inanç sistemini ilgilendiren âyetlerini kendi açısından açıklamayı hedefleyen bir eserdir.¹⁰⁷ Çizgisi, Kâdî Abdulcebbar'ın çizgisine çok yakındır. Bu nedenle burada ayrıca onunla ilgili özel izahata gerek kalmamıştır.

D) Zemahşerî (öl.538/1144) *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl*. Kur'ân-ı Kerîmi baştan sona tefsir eden en meşhur Mu'tezile savunmasıdır. Bu tefsir dili, kelime anlamlarını, kelime köklerini ve gramer tahlillerini mahirane bir üslûpla kullanır. Bu alanda Ferrâ (öl.207/822) ve Ahfeş el-Evsat (öl.215/830) tarafından kaleme alınan *Me'âni'l-Kur'an* adını taşıyan eserlerden hatırı sayılır biçimde istifade ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁸ Bu yolla Mu'tezilî görüşlere hal çaresi bulamadığında istiâre, mecaz, temsîlî ve tahyîlî anlatım üslûplarını imdada çağırır. Mu'tezile görüşlerine taassup derecesinde bağlı olmasına rağmen Kur'ân'ın dil özellikleri, belâğatı ve mucizevî yönlerini ustalıkla ortaya koyduğundan eseri birçok farklı mezhep mensupları tarafından da takdir edilmiştir. İsrâiliyâta karşı daima dikkatli ve mesafeli durmuştur. Ahkâm âyetlerini taassuba girmeden tahlil etmiştir.¹⁰⁹

Zemahşerî, tefsirinde kıraatlere, müteşâbih âyetlere, gramer ve dil bilim konularına oldukça ilgi göstermiştir. Kendi metodunu *Keşşâf*'ın mukaddimesinde açık seçik bir biçimde dile getirmiştir. Zemahşerî kaynaklarını belirtmiş, aklın önemini vurgulamış, Kur'ân'ın icaz yönüne özenle eğilmiş, onun psikolojik ve ruhsal terbiyeye yönelik mesajlarını detaylı ele almıştır.¹¹⁰ Bu eser üzerine pek çok haşiye ve talik yazılmıştır.

Mu'tezile'nin burada tadat edilen müfessirlerinden başka da tefsir yazarları vardır ama bu kadarı da onlar hakkında bir fikir vermek için yeterlidir.

Sonuç

Tarihte Müslümanlar arasında ortaya çıkan siyasi iktidar anlaşmazlıkları genelde uzlaşma ile neticelendirilememiştir. Bundan kimi düşünce ekolleri ve itikadî fırkalar doğmuştur. Havâric, Şîa, Mu'tezile ve Mürcie bunların en göze çarpanları ve en etkili olanlarıdır. Sonraları bunlara Ehl-i Sünnet diye tabir olunan bir fırka daha katılmıştır. Selef anlayış ve düşüncesi de bu konularda gündeme gelen kavramlardandır ama o, bir mezhep veya fırka değil, bir yaklaşım tarzı ve düşünüş biçimidir. Burada tesmiye edilen fırkaların akla en fazla önem vereni Mu'tezile olmuştur. Onun bu akılcılığının kimi haklı sebepleri de yok değildir. Bu dönemde tercüme edilen eski Yunan ve Hint felsefeleri beraberinde birçok soru ve sorgulama

¹⁰⁶ Bu konuda Bk. Muhammed Râbit Fuâdî, *Tenzîhu'l-Kur'ân 'an el-Metâin*, Endonezya Sunan Ampel İslam Üniversitesi, Sarabaya 2010.

¹⁰⁷ Bk. Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, 1/403.

¹⁰⁸ Krş. İsmail Çalışkan, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012), 95.

¹⁰⁹ Bk. Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 2/469-470.

¹¹⁰ Geniş bilgi için Bk. Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/343-386; Mehmet Yolcu, *Tefsir Usûlü*, (Fenomen Yayınları, Ankara, 2024), 225-231.

getirmiştir. Bu ortamda halkın üzerine gelen ve resmi iktidarın da tüm imkânları sağladığı kimi ecnebi unsurlar ve taifeler Müslümanların inanç, ahlak, hukuk ve muamelatına yönelik saldırılar başlatmıştır. Neticede cemiyetin içtimai dinamikleri ve refleksleri kısmen değişmiş ve sahabe ile tabiîn döneminin teslimiyetçi ve uygulamaya öncelik veren nesillerinin yerine, daha çok sorgulayan, aklen ve vicdanen mutmain olmak isteyen nesiller toplumun rengini belirler konuma gelmiştir.¹¹¹ Bu esnada genel manada Kelamcılar, özelde ise Mu'tezile söz konusu saldırı dalgalarına karşı durmayı kendine vazife bilmiştir. Mu'tezile, filozofların ve hekimlerin kimi usul ve kaidelerini onlara karşı kullanırken zamanla geliştirdiği akıl ve mantık bu metot ve kurallarla yoğrulmuştur.

Zemahşeri'nin Keşşâf'ını keşşâf yapan, dakik kelime, kavram ve ibare analizleri, Arapça ve edebiyatı düzleminde Kur'ân-ı Kerîm'e getirdiği fevkalade tespitleri ve geliştirdiği eşsiz yaklaşımlarıdır. 900 seneyi aşkın bir zamandır Keşşâf'ı mutedil yaklaşım sahiplerini şöyle dursun, hasımlarını hatta düşmanlarını bile kendisine muhtaç konuma düşüren bu sahalarda geliştirdiği derin, çaplı ve orijinal değerlendirmeleridir. Bu açıdan Keşşâf, ilk dönemlerden sonraki asırlarda farklı meşrep, mezhep ve fırkalara mensup düzinelerce tefsire kaynaklık yapmış önemli bir tefsirdir. Yani Keşşâf, Kur'ân'ın mucizevî belagatinin anlaşılması için çok büyük emek veren ve önemli katkılar sağlayan müstesna bir müellifin kaleminden çıkmıştır. Onun bu değerli hizmeti, muhalifler de dâhil, herkesçe aziz kabul edilmiş ve değerli bulunduğundan iktibas edilmiştir.

Neticede Mu'tezile ayakta kalmak için Kur'an ve Sünnet'e sarılması gerektiğini daha net biçimde anlamıştır. Bu nedenle onların İslam anlayışları ve Kur'an ile Sünnet kaidelerini izah etmeleri, çoğun, akla yatkın biçimde dile getirilmiştir. İlke olarak onlar, İslam'da akla aykırı hiçbir inanç, ahlak, ibadet, hukuk ve sosyal hayat kaidesi olmadığını, olamayacağını iddia ve ispat etmeyi şiar edinmişlerdir. (Bu iddiada Mu'tezile yalnız değildir. Nassa bağlılık ve selefin yolunu çok ciddiye alıp önemseyen İbn Teymiyye ve İbnu'l-Kayyim de bu konuda onlarla aynı çizgidedir.) Tefsir ve izahları da bu minval üzere gelişmiş ve yaygınlık kazanmıştır. İslam mezhepleri ve fırkaları arasında kimi anlaşmazlıklar ve çatışmalar zuhur etmiş ve bu hal nispeten tefsirlere de yansımıştır. Bunlar doğal beşeri hallerdir ve normaldir. Abes olan buradaki ihtilaf ve anlaşmazlıkların ucunu sivirtip onları birer silah haline getirmek, Müslüman ümmeti birbirine düşürerek düşman yapmaktır. Hiçbir müfessirin böyle meşum bir emele hizmet edecek kadar ebleh olduğu ileri sürülemez.

Kaynakça

- Abdu'l-Bâkî (1882-1968), Muhammed Fuâd, *el-Mu'cem el-Müfehres li-Elfâz el-Kur'ân el-Kerîm*, Çağrı Yay. 1982.
- 'Âişe Yûsuf el-Mennâ'î, *Usûlu'l-'Akîde Beyne'l-Mu'tezile ve's-Şî'ati'l-İmâmiyye*, Davha 1412/1992.
- 'Ammâra (öl.2019), Muhammed, *Mutezile ve Devrim*, çev. İbrahim Akbaba, Yöneliş Yay. 2020.

¹¹¹ Krş. Hüseyin Çelik, "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları", 71.

- Aydın, Şükrü, *Kur'an'ın Fırkacılık Olgusuna Yaklaşımı*, Rağbet Yayınları, 2018.
- Aydın, Şükrü, "Çağları Aşan Yorumlarıyla Müfessir Ebû Müslim el-İsfahânî", *Kur'ân ve Yorumu -İlk Üç Yüz Yıl- 2*, İlim Dallarının Düşünce Temellerini Araştırma Enstitüsü, (2019) 2, 103-122.
- Aydın, Şükrü, "Bakara Sûresi 102. Âyetinin Farklı Çeviri ve Yorumları Üzerine", *İslâmi Araştırmalar Dergisi*, (2020), 31,2, 195-218.
- Bağdâdî (öl.429/1037), Ebû Mansûr Abdulkâhîr b. Tahir: *al-Fark Beyne'l-Firak*, Kahire 1367/1948.
- Balcıoğlu (1893-1951), Tahir H., *Türk Tarihinde Mezhep Cereyanları*, İstanbul, trz. (Ahmet Sait Matbaası).
- el-Belhî/el-Ka'bî (öl.319/931), Ebu'l-Kasım, *el-Makâlât Zikr el-Mu'tezile*, (nşr. Fuâd Seyyid, *Fadl el-İ'tizâl ve Tabakât el-Mu'tezile* içinde), Tunus 1393/1974.
- Bilmen (1883-1971), Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi*. Bilmen Yay. 1973.
- Brockelmann (1868-1956), Carl, *GAL Suppl.*, Leiden 1937-1942.
- Câhız (öl.255/869), Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, nşr. Abdusselam b. Harun, Kahire 1388/1969.
- Cerrahoğlu (1929-2022), İsmail, *Tefsir Tarihi Cilt I*, Fecr Yay. Ankara 1996.
- Çağrı, Mustafa, "Emir bi'l-Ma'rûf Nehiy ani'l-Münker", *DİA*, İstanbul (1995). 11, 138-141.
- Çalışkan, İsmail, *Siyasal Tefsirin Oluşum Süreci*, Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Çelebi, İlyas, "Mu'tezile", *DİA*, Ankara (2020), 31, 391-401.
- Çelebi, İlyas, "Menzile Beyne'l-Menzileteyn", *DİA*, Ankara (2004), 29, 161-162.
- Çelik, Hüseyin, "Mu'tezile Mezhebinin Kur'an Anlayışı ve Günümüze Yansımaları". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi*, (2022), 12, 68-93.
- Çiçek, Hacı, "Zemahşerî'nin, Keşşâf'ta Adalet Kavramına Getirdiği Yorum ve Analizler", *RESS Journal Route Educational & Social Science Journal*, (2021), 8, 10, 136-145.
- Cüveynî (öl.478/1085), Ebû'l-Meâlî İmam el-Haremeyn, *Kitâb el-İrşâd ilâ Kavâtı'l-Edilleti fî Usûl el-İ'tikâd*. Muhammed Yûsuf Mûsâ ve A. Abdulmun'im Abdulhamîd, Kahire 1369/1950.
- Demirci, Muhsin, *Tefsir Tarihi*, İFAV Yay. 2010.
- Ebû Müslim (öl.322/934), Bahr, *Tefsîr Ebû Müslim Bahr el-İsfehânî*, Hızr-thk: Hıdır Muhammed Nebha, Mevsûa Tefâsîr el-Mu'tezile 2, Dâr el-Kütüb el-İlmiyye, Beyrut, trz.
- Ess (1934-2021), J. van, "İslam Kelâmının Başlangıcı", çev. Şaban Ali Düzgün, *AÜİFD*, (2000), 41.
- Işık, Kemal, *Mutezile'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri*, AÜİF Yayınları, 1967.
- İbn Kayyim el-Cevziyye (öl.751/1350), Muhammed b. Ebû Bekr ed-Dimaşkî, *Miftâhu Dâr es-Saâde*, nşr. Hassân Abdulmennân et-Tîbî – Usâm Fâris el-Harestânî, Beyrut 1414/1994.
- İbn Kuteybe (öl.276/889), Abdullah b. Müslim, *Te'vîlu Muhtelefi-Hadîs*. Mısır 1329.
- İbn Teymiyye (öl.728/1328), Takiyuddîn Ahmed el-Harrânî, *Der'u Te'ârud el-'Akl ve'n-Nakl*, nşr. M. Reşâd Sâlim, Riyâd 1399/1979.
- İbnu'l-Murtadâ (öl.840/1437), *Kitabu Tabakât el-Mu'tezile*, nşr. S. D. Wilzer, Wiesbaden 1380/1961.

- Kâtib Çelebî (öl.1067/1657), Hâcî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Funûn*, İstanbul 1945-1947, 1971-1972.
- Kâdî Abdu'l-Cebbâr (öl.415/1024), İbn Ahmed, *Tenzîhu'l-Kur'ân 'an el-Metâin*. thk. Ahmed 'Abdurrahim es-Sâyih ve Tefvik 'Ali Vehbe, 1.Baskı, Dâru en-Nahda el-Hadîse, 2006.
- Kehhâle (1905-1987), Umar Rıdâ, *Mu'cemu'l-Muellifîn*, Dımaşk 1376-1381 (1957-1961).
- Koçyiğit, Talat, *Kelamcılarla Hadisçiler Arasındaki Münakaşalar*, TDV Yayınları, 1984.
- en-Nedîm (öl.380/990), Muhammed b. İshâk, *el-Fihrist*, editör ve mütercim, Mehmet Yolcu, Cıra Yayınları, 1.B., 2017. 432-477.
- Polat, Fethi Ahmet, *İslam Tefsir Geleneğinde Akılcı Söyleme Yöneltilen Eleştiriler*, İz Yayınları, 2009.
- er-Râğib el-İsfehânî (öl.425/1034), Huseyn b. Muhammed, *Kur'ân Kavramları Sözlüğü Müfredât*, çev. Abdulaki Güneş-Mehmet Yolcu, 4. Baskı, Yarı Yayınları, 2015.
- er-Râzî (öl.606/1209), Fehrudin, *Mefâtîh'l-Gayb*, Tahran trz. ve *Tefsir-i Kebir Mefâtîh'l-Gayb*, çev. Heyet, Akçağ Yay. İstanbul 1988.
- es-Sâlih, Subhî (1926-1986), *Mebâhis fî 'Ulûm el-Kur'ân*, Dâr el-'İlm li'l-Melâyîn, 17. B., Beyrut 1988.
- eş-Şehristânî (öl.548/1153), Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdulkerîm, *el-Milel ve'n-Nihal*, Kahire 1381/1961.
- Yolcu, Mehmet, "Tefsirde Branşlaşma ve Disipliner Tefsirler", *Tefsir Tarihi*, Lisans Yayıncılık, 2019.
- Yolcu, Mehmet, *Kuran'ın Allah Tasvirleri*, Ankara, Fenomen Yayınları, 2023.
- Yolcu, Mehmet, *Tefsir Usûlü*, Ankara, Fenomen Yayınları, 2024.
- Watt (1909-2006), Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981.
- ez-Zebîdî (öl.840/1437), Ahmed b. Yahya el-Murtadâ, *Tabakâtu'l-Mu'tezile*. Dâr Mektebe el-Hayat, Beyrut 1380/1961.
- ez-Zehabî (1915-1977), Muhammed Huseyn, *et-Tefsîr ve'l-Mufessirûn*, Kahire 1381/1961-1962.
- ez-Zemahşerî (öl.538/1144), Ebu'l-Kasım, *Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidit-Tenzîl*, DKA, Beyrut 1407.